तृतीय वर्ष कला (अर्थशास्त्र)
सत्र - VI (CBCS)

आर्थिक विचारांचा इतिहास - II

विषय कोड : ECOHETB606

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्राध्यापक डॉ. डी. टी. शिर्के
स्थानापन्न कुलगुरू
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राचार्य. डॉ. अजय भामरे
स्थानापन्न प्र-कुलगुरू
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवर
संचालक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक : **प्रा. राजश्री पंडित**
सहाय्यक प्राध्यापक व सहाय्यक संचालक
प्रभारी वाणिज्य विभाग प्रमुख
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

अभ्यास समन्वयक : **डॉ. प्रतीक्षा नारायण टिकर**
सहायक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र)
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

संपादक : **डॉ. बालाजी अण्णासाहेब सुरवसे**
सहाय्यक प्राध्यापक आणि प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय फोंडाघाट,
ता. कणकवली, जि.-सिंधुदुर्ग.

लेखक : **प्रा. शुभांगी वर्तक**
रामनिरंजन झुनझुनवाला कॉलेज,
घाटकोपर (पश्चिम), मुंबई – ४०००८६

डॉ. सुरेश एकनाथ घुमटकर
सहयोगी प्राध्यापक आणि प्रमुख, विभाग
अर्थशास्त्र, बलभीम कला, विज्ञान आणि वाणिज्य
महाविद्यालय, बीड – ४३११२२

: **डॉ. गोपाल एकनाथ घुमटकर**
सहायक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र)
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

: **डॉ. प्रतीक्षा नारायण टिकर**
सहायक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र)
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

एप्रिल २०२३, मुद्रण - १

प्रकाशक
संचालक, दूर आणि मुक्त अध्ययन संस्था.
मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई- ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी आणि मुद्रण
मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय
विद्यानगरी, मुंबई

अनुक्रमणिका

अध्याय क्र.	नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय आर्थिक विचार: कौटिल्या आणि दादाभाई नौरोजी	१
२	भारतीय आर्थिक विचार: रानडे, आर.सी. दत्त आणि गोपाल गणेश आगरकर	७
३	महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार	१९
४	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	३०
५	डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	३८
६	जी.के. गोखले आणि डॉ. मनमोहन सिंग यांचे आर्थिक विचार	५१
७	अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते:डॉ. अमर्त्य सेन आणि रॉबर्ट ए. मुंडेल	५७
८	अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते: जोसेफ स्टिग्लिट्झ आणि डॉ. अभिजीत बॅनर्जी	७६

तृतीय वर्ष कला (अर्थशास्त्र)

सत्र - VI (CBCS)

आर्थिक विचारांचा इतिहास - II

अभ्यासक्रम

TYBA ECONOMICS (SEMESTER-VI)

COURSE CODE	GROUP-II : ELECTIVE PAPER PAPER NO – XVIII	CREDIT	MARKS
ECOHETB606	HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT-II	3	80

Course Objectives

This paper aims to provide the information about the biography and contribution of various economic thinkers. This paper is framed with the objective of making students aware of the varying phases of economic thoughts and development of that into economic science.

Course Outcome

- Students will get information about the genesis of Economics and its modern scenario.
- Students get familiarized with the leading Indian economists who significantly contributed to the stream of Indian economic thought.

Module 1: Indian Economic Thought **(12 Lectures)**

Kautilya on welfare state -Dadabhai Naoroji's Thoughts on Drain Theory- Ranade's Case on Protection - R. C. Dutt on Imperialism - Land Tax and Public Finance - Gopal Ganesh Agarkar.

Module 2: Economic Thought of Mahatma Phule and Gandhi **(12 Lectures)**

Mahatma Phule's Views on Agriculture - Reasons of Farmer's Poverty - Gandhian Economic Thoughts on Self-Sufficient Village Economy - Dignity of Labour – Trusteeship - and Sarvodaya.

Module 3: Economic Thought of Dr. B.R.Ambedkar, G.K.Gokhale and Dr. Manmohan Singh **(12 Lectures)**

Dr.Ambedkar's Case for State Socialism - Problem of Rupee - Public Finance – G.K.Gokhale on Development and Welfare - Dr. Manmohan Singh's ' Three Steps' to Stem India's Economic Crisis.

Module 4: Nodel Prize Winners in Economics **(12 Lectures)**

Dr. Amartya Sen (1998) -Robert. A. Mundell (1999) -Joseph Stiglitz(2001) -Dr. Abhijeet Banarjee (2019)

References:

1. B.R.Nanda Gokhale (1977):- The indian moderates and the British raj, Delhi.
2. Ajit K.Dasgupta,A History of Indian Economic Thought, (1993)Routledge London and New York.
3. Bipin Chandra (ed) (1999) Rande's economic writings, Gyan Publication House, New Delhi.
4. Encyclopaedia of Nobel Laureate, Ed's, (2002) R. Kapila & A. Kapila, Academic Foundation.
5. Gandhi. M. K., (1959), India of my dreams, Navjivan publishing house Ahmadabad.
6. R. P. Mansi, Dadabhai Naoroji, (1960) publication Division, Government of India Delhi.

२

भारतीय आर्थिक विचार: रानडे, आर.सी. दत्त आणि गोपाल गणेश आगरकर

घटक रचना

२.० उद्दिष्टे

२.१. एम. जी. रानडे यांचे संरक्षणाबद्दलचे विचार

२.२. आर.सी. दत्त यांचे साम्राज्यवादावरील विचार

२.३ गोपाळ गणेश आगरकर यांचे विचार

२.४ प्रश्न

२.० उद्दिष्टे

- भारतीय अर्थतज्ज्ञ एम. जी. रानडे यांचे संरक्षणाबद्दलचे विचार जाणून घेणे.
- भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ आर.सी. दत्त यांचे साम्राज्यवादावरील विचार जाणून घेणे.
- भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ गोपाळ गणेश आगरकर यांचे विचार जाणून घेणे.

२.१. एम. जी. रानडे यांचे संरक्षणाबद्दलचे विचार

एम.जी.रानडे यांचा जन्म १८ जानेवारी १८४२ रोजी झाला. त्यांनी बॉम्बे विद्यापीठातून एमए पूर्ण केले. पुढे त्यांनी कायद्याचे शिक्षण घेतले आणि ते मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश झाले. रानडे यांचे आर्थिक विचार काही विषयांवर केंद्रित केले गेले आहेत जसे की -

अ) अभ्यासाची पद्धत.

ब) भारतातील मागासलेपणा/गरिबीचे स्पष्टीकरण.

क) भारताचा विकास आणि औद्योगिकीकरण आणि राज्याची भूमिका.

रानडे यांच्या आर्थिक कल्पना या त्यांच्या 'भारतीय अर्थशास्त्रावरील निबंध' किंवा 'भारतीय राजकीय अर्थव्यवस्थेवरील निबंध', (१८९३) यामध्ये आढळतात.

आता रानडे यांच्या विचारांचा आपण प्रामुख्याने संरक्षणाच्या संदर्भात अभ्यास करूया. संरक्षणाविषयीच्या त्यांच्या कल्पना या भारताचा विकास आणि औद्योगिकीकरण आणि राज्याच्या भूमिकेमध्ये स्पष्ट केल्या आहेत.

रानडे यांनी अहस्तक्षेप निती (मुक्त निती) म्हणजे आर्थिक बाबींमध्ये सरकारचा हस्तक्षेप न करण्याच्या धोरणाला विरोध केला. रानडे यांच्या मते, गरिबी दूर करण्यासाठी आणि राष्ट्राच्या संपत्तीला चालना देण्यासाठी सरकारने (राज्य) महत्त्वाची भूमिका बजावली पाहिजे.

अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी राज्याने अनेक उपाय योजले पाहिजेत. धोरणे आणि उपाययोजनांचा जास्तीत जास्त लोकांना फायदा झाला पाहिजे. ते म्हणाले की, राज्य हे राष्ट्रीय अंग म्हणून ओळखले जाते. राज्याने राष्ट्रीय गरजांची काळजी घेतली पाहिजे. राष्ट्रीय गरजा अनेक आणि विविध आहेत. या प्रकरणात, वैयक्तिक आणि सहकारी प्रयत्नांची मदत घेणे आवश्यक आहे. सरकारने प्रभावी आणि किफायतशीर प्रयत्न केले पाहिजेत (परतावा खर्चापेक्षा जास्त असावा). कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट ठेवून आपण नियोजनबद्ध अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल केली पाहिजे, असे ते म्हणाले.

रानडे यांनी मुक्त व्यापाराच्या धोरणाला विरोध केला. त्यांच्या मते मुक्त व्यापारामुळे भारतीय उद्योगांच्या हितावर वाईट परिणाम होईल. अशा प्रकारे, रानडे यांनी भारताला आणि मुख्यतः भारतीय उद्योगांना संरक्षण देण्याच्या धोरणाचा पुरस्कार केला आणि समर्थन केले. भारतीय उद्योगांच्या संवर्धन आणि विकासासाठी सरकारने सकारात्मक धोरण अवलंबावे, असे ते म्हणाले. पुढे ते म्हणाले की, सरकारनेही मोठ्या प्रमाणावर शेतीला चालना दिली पाहिजे.

रानडे यांच्या मते, भारताच्या आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी कृषी, उद्योग आणि वाणिज्य यांचा समतोल आणि भूविकास आवश्यक आहे.लोकसंख्येच्या दबावाचीही समस्या होती. ही समस्या सोडवण्यासाठी त्यांनी लोकसंख्येच्या संतुलित पुनर्वितरणाचा पुरस्कार केला. दाट लोकवस्तीतील लोकांना कमी लोकवस्तीच्या भागात पाठवून ते शक्य आहे. सरकारनेही लोकांच्या पुनर्वसनाची काळजी घेतली पाहिजे.

रानडे यांनीही जमीन धोरणातील बदलांचा पुरस्कार केला. ते म्हणाले की, जमिनीची लागवड करणाऱ्यांच्या हितासाठी हे बदल आवश्यक आहेत. शेतकऱ्यांना त्यांच्या सोयीनुसार कर भरण्याची परवानगी दिली पाहिजे. त्यांनी २० ते ३० वर्षांपर्यंतच्या किमान कालावधीसाठी कायमस्वरूपी रयतवारी जमीन समझोत्याची (Ryotwari Land Settlement) विनंती केली. पतसंस्थेच्या पुनर्रचनेचेही त्यांनी समर्थन केले. ते म्हणाले की, शेतीला वित्तपुरवठा करण्यासाठी भांडवलदारांच्या समित्या स्थापन केल्या पाहिजेत.

रानडे यांचा युक्तिवाद देखील शास्त्रीय स्थितीतील (Classical Condition) कमकुवतपणावर आधारित होता. ॲडम स्मिथ हा एक 'वाजवी व्यापारी' होता, म्हणजेच तो ब्रिटनला फायद्याचा असेल तेव्हाच मुक्त व्यापाराला परवानगी देत असे. जेव्हा एखाद्या देशाचे औद्योगिकीकरण बाल्यावस्थेचा टप्पा ओलांडले होते तेव्हा जे.एस.मिल यांनी मुक्त व्यापाराच्या संस्थेला अनुकूलता दर्शविली. या आधारावर भारतानेही आपली औद्योगिक ताकद वाढेपर्यंत संरक्षणाचे धोरण स्वीकारावे, अशी रानडे यांची इच्छा होती.

आर्थिक वाढीच्या त्यांच्या कल्पना या लोकसंख्या, पत आणि गुंतवणूक, संरक्षण आणि इतर संभाव्य राज्य क्रियांशी जवळून जोडलेल्या आहेत. भांडवल जमा करण्याची गरजही समोर ठेवण्यात आली. त्यांच्या लक्षात आले की भांडवली निधीची मुबलक उपलब्धता आहे. परंतु त्यांचे संकलन आणि वापरासाठी योग्य यंत्रणा तेथे नव्हती. खाजगी क्षेत्र हे निधी आकर्षित करू शकले नाहीत. त्याऐवजी, सरकारी तारणपत्रे/रोखे यांना अत्याधिक मागणी होती, ज्यामुळे ते यावर ताबा/प्रभुत्व मिळवू शकले. हप्ता/अधिमूल्य याची प्रशंसा झाली. देवाणघेवाण बँकांकडेही पैशांची चणचण होती. त्यामुळे, खरी कमतरता होती ती योग्य आर्थिक मध्यस्थांच्या अभावाची ज्याद्वारे या निधीचे वितरण केले जाऊ शकते. ग्रामीण भागात खाजगी

कर्जाचे प्राबल्य होते जे सर्वोत्तम मानले जाऊ शकत नाही. अर्थव्यवस्थेची गरज होती ती संस्थात्मक कर्ज देण्याची व्यवस्था विकसित करण्याची. या संबंधात बँकिंगचा विस्तार खूप उपयुक्त ठरेल. हे उल्लेखनीय आहे की रानडे संस्थात्मक वित्त आणि त्याचे साधन (बँकिंग) ची भूमिका इतक्या लवकर ओळखू शकले. एक धोरण ज्याचे मूल्य पूर्णपणे लक्षात आले नाही. धोरणाच्या आर्थिक बाजूव्यतिरिक्त, रानडे यांनी हे देखील ओळखले की त्यांच्या योजनांमध्ये (ज्यामध्ये ते समाजातील वैयक्तिक सदस्यांप्रमाणेच आर्थिक न्यायाशी संबंधित नव्हते) भांडवल संचय आणि तंत्रज्ञान ही मुख्यतः मोठ्या मालकांची जबाबदारी आहे.आणि आर्थिक वाढीच्या संदर्भात असे होते की रानडे दोन कारणांवर पूर्ण संरक्षण मागणार नाहीत. प्रथमतः, त्या उत्साहाच्या दिवसांमध्ये सरकारला ते अस्वीकार्य होते. दुसरे म्हणजे, मुक्त व्यापारासाठी प्रकरणाच्या मूलभूत ताकदीवर त्यांचा विश्वास होता.

पण त्यांचा असा विश्वास होता की औद्योगिक वाढीच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात संरक्षणाची गरज होती. समान ताकदीच्या पक्षांमध्ये मुक्त व्यापार चांगला होता. “प्रगत सिद्धांत स्वातंत्र्य स्वीकारतो जेथे पक्ष बुद्धिमत्ता आणि संसाधनांमध्ये समानतेने जुळतात; जेव्हा असे होत नाही, तेव्हा समानता आणि स्वातंत्र्याच्या सर्व चर्चा अपमानास दुखापत करतात. म्हणून ते म्हणाले: “आम्ही, या (युरोपियन देश आणि अमेरिका) देशांच्या सरकारांप्रमाणे, त्यांच्या प्रायोगिक चाचणी दरम्यान गृह उद्योगांचे संरक्षण करण्यासाठी विभेदक शुल्कावर अवलंबून राहू शकत नाही. फ्रान्स आणि जर्मनी सामान्य करांच्या बाहेर शिपिंगसाठी जे करतात ते इथले सरकार करेल अशी आम्ही अपेक्षा करू शकत नाही. इंग्रजी राजकीय अर्थव्यवस्थेनुसार हे पाखंडे आहेत, जसे की आम्हाला शिकवले आहे आणि ते खरोखर तसे आहेत की नाही, निष्फळ चर्चेत आपली शक्ती वळवणे आणि मुक्त व्यापारावर विजय मिळवण्याचा प्रयत्न करणे निरुपयोगी आहे.”

राज्याच्या कृती आणि नियोजनाबाबतच्या त्यांच्या कल्पनेत, राज्याने अर्थव्यवस्थेला चालना आणि मदत करणे अपेक्षित होते. रानडे यांचे ‘सांस्कृतिक व्यवस्थेचे धोरण’ राज्याने देशाच्या औद्योगिकीकरणात सकारात्मक आणि सर्वसमावेशक भूमिका बजावली आहे. या योजनेत रानडे यांनी संरक्षण दिलेले ठिकाणही आमच्या लक्षात आले आहे. भारतीय उत्पादनांच्या बाजूने स्टोअर्स खरेदी करण्याबाबत त्यांनी सरकारी धोरणात पद्धतशीर बदल करण्याची वकिली केली. अशा प्रकारे, संरक्षण, वस्तू/धान्य (store)-खरेदी आणि यासारख्या कृतींमुळे भारतीय औद्योगिक उत्पादनांना मागणी निर्माण होईल.

२.२. आर.सी. दत्त यांचे साम्राज्यवादावरील विचार

आर सी दत्त यांचा जन्म बंगालच्या कुटुंबात झाला. दत्त यांच्या आर्थिक कल्पना त्यांच्या भारताचा आर्थिक इतिहास (२ खंड) आणि फॅमिन्स इन इंडिया (२ खंड) या दोन मूलभूत पुस्तकांमध्ये आढळतात.

२.२.१ आर.सी. दत्त आणि साम्राज्यवाद:

१ ८ व्या शतकात भारत हा एक उत्तम उत्पादन करणारा/उत्पादक तसेच उत्तम कृषीप्रधान देश होता आणि भारतीय यंत्रमागाची उत्पादने आशिया आणि युरोपच्या बाजारपेठेत पुरवली जात होती. हे दुर्दैवाने खरे आहे की ईस्ट इंडिया कंपनी आणि ब्रिटीश पार्लमेंटने यांनी स्वार्थी

व्यावसायिक धोरणाचा अवलंब करून इंग्लंडच्या वाढत्या उत्पादकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ब्रिटिश राजवटीच्या सुरुवातीच्या काळात भारतीय उत्पादकांना परावृत्त केले. ग्रेट ब्रिटनच्या उद्योगांसाठी भारताला अधीनस्थ बनवणे आणि ग्रेट ब्रिटनच्या मागाना (looms) आणि कारखान्यांना साहित्य पुरवण्यासाठी भारतीय लोकांना कच्चा माल वाढविण्यास आणि पुरविण्यास सांगणे हे त्यांचे निश्चित धोरण होते. हे धोरण अटळ संकल्पने आणि घातक यशाने अवलंबले गेले. भारतीय कारागिरांना कंपनीच्या कारखान्यांमध्ये काम करण्यास भाग पाडण्याचे आदेश पाठविण्यात आले. व्यावसायिक रहिवाशांना कायदेशीररित्या भारतीय विणकरांच्या गावांवर आणि समुदायांवर व्यापक अधिकार देण्यात आले होते. प्रतिबंधात्मक दरांमुळे इंग्लंडमधील भारतीय रेशीम आणि कापूस वस्तू वगळल्या गेल्या: इंग्लंडच्या मालाला शुल्कमुक्त किंवा नाममात्र शुल्क भरून भारतात प्रवेश दिला गेला.

लाखो भारतीय कारागिरांची कमाई बुडाली. भारतातील लोकसंख्येने संपत्तीचा एक मोठा स्रोत गमावला आणि त्यांची परिणीती शेतीवर असहाय्य अवलंबित्व होण्यात झाली. युरोपमधील यंत्रमागाच्या शोधामुळे भारतीय उद्योगांची घसरण पूर्ण झाली आणि अलीकडे भारतात यंत्रमाग सुरू झाला. भारतातील सूती कापडांच्या उत्पादनावर उत्पादन शुल्क लादण्यात आले ज्यामुळे भारतीय उत्पादक जपान आणि चीनच्या उत्पादकांशी स्पर्धा करू शकला नाही.

कारण जेव्हा एखाद्या देशात कर वाढवला जातो आणि खर्च केला जातो तेव्हा पैसा लोकांमध्ये फिरतो, व्यापार, उद्योग आणि शेतीला फलित करतो आणि एका किंवा दुसर्या स्वरूपात लोकांपर्यंत पोहोचतो. पण जेव्हा देशात वाढवलेला कर त्यातून माफ केला जातो तेव्हा तो पैसा कायमचा देशाचा नाश होतो; हे तिच्या व्यापारांना किंवा उद्योगांना चालना देत नाही किंवा कोणत्याही स्वरूपात लोकांपर्यंत पोहोचत नाही. भारताच्या महसुलातून दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात पैसा वाया जात असे.

ही भारतातील आर्थिक परिस्थितीची स्पष्ट तथ्ये आहेत. जर उत्पादक अपंग झाले, जर शेतीवर जास्त कर आकारला गेला आणि महसुलाचा एक तृतीयांश भाग देशातून बाहेर पाठवला गेला तर हे परिस्थिती पृथ्वीवरील कोणत्याही राष्ट्राला कायमस्वरूपी गरिब करेल आणि त्यांना वारंवार येणाऱ्या दुष्काळाचा सामना करावा लागेल. आशियामध्ये युरोपप्रमाणेच आर्थिक कायदे समान आहेत. आज जर भारत गरीब आहे, तर तो आर्थिक कारणांमुळे आहे. अशा परिस्थितीत भारत समृद्ध झाला तर तो एक आर्थिक चमत्कार असेल. विज्ञानाला कोणतेही चमत्कार माहित नाहीत. आर्थिक कायदे हे कृतीमध्ये स्थिर आणि अपरिवर्तनीय असतात. साम्राज्यवादावरील आर.सी.दत्त यांचे हे मत होते.

२.२.२.जमीन कर आकारणीबाबत आर.सी.दत्त यांचे मत:

शेती हा भारतातील राष्ट्रीय संपत्तीचा एकमेव उरलेला स्रोत होता आणि भारतीय लोकांपैकी चार पंचमांश लोक शेतीवर अवलंबून होते. परंतु ब्रिटीश सरकारने लावलेला जमीन कर हा केवळ अवाजवी आहे पण त्याहून वाईट काय आहे तर अनेक प्रांतांमध्ये तो अस्थिर आणि अनिश्चित आहे. इंग्लंडमध्ये, जमीन कर हा पौंडमध्ये एक शिलिंग आणि चार शिलिंगच्या दरम्यान होता, म्हणजे भाड्याच्या ५ ते २० टक्के दरम्यान. १७९८ मध्ये विल्यम पिटने ते कायमस्वरूपी आणि पूर्तता करण्यायोग्य बनवले होते. बंगालमध्ये जमीन कर भाड्याच्या

९०% पेक्षा जास्त आणि उत्तर भारतात १ ७९३ ते १ ८८२ च्या दरम्यान भाड्याच्या ८०% पेक्षा जास्त दराने निश्चित करण्यात आला. मद्रासमध्ये, ईस्ट इंडिया कंपनीने प्रथम लादलेला जमीन कर हा एकूण उत्पादनाच्या निम्मा होता. जमीन.

मद्रास आणि बॉम्बेमध्ये परिस्थिती वाईट होती. तेथे जमीन कर सामान्यतः तेथील मातीची लागवड करणाऱ्यांनी भरला होता, त्या प्रांतातील बहुतेक भाग, कोणतेही हस्तक्षेप करणारे जमीनदार नव्हते. ब्रिटीश सरकारने १ ८६४ मध्ये सुमारे दीड किंवा आर्थिक भाडे जमीन कर म्हणून लागू करण्याचा आपला इरादा जाहीर केला, परंतु ब्रिटीश सरकार आजच्या काळात जमीन कर म्हणून काय घेते, कधीकधी संपूर्ण आर्थिक भाडे तर कधी शेतकरी त्यांच्या श्रमाची मजुरी सोडून. आणि त्यांच्या कृषी साठ्यातील नफा यापेक्षा थोडेसे जास्तच.

जमीन कर दर तीस वर्षांनी एकदा प्राप्त होतो. तो कोणत्या आधारावर वाढवला जातो हे शेती करणाऱ्यांना माहित नाही, त्याला प्रत्येक नूतनीकरण केलेल्या मूल्यांकनास तो कार सादर करावा लागतो किंवा त्याची वडिलोपार्जित शेती सोडून नष्ट व्हावेलागते. जमीन कराची ही अनिश्चितता शेतीला पंगू बनवते, बचत रोखते आणि जमिनीची मशागत करणाऱ्यांना गरिबी आणि कर्जबाजारीपणाच्या अवस्थेत ठेवते.

वर नमूद केलेल्या वस्तुस्थितीवरून असे दिसून येईल की भारतातील जमीन कर हा केवळ भारी आणि अनिश्चितच नाही तर तो ज्या तत्त्वावर उभा केला जातो तो सर्व सुप्रशासित देशांतील कर आकारणीच्या तत्त्वापेक्षा वेगळा आहे. अशा देशांमध्ये राज्य संपत्ती जमा करण्यास प्रोत्साहन देते, लोकांना त्यांच्या खिशात पैसा घालण्यास मदत करते, त्यांना समृद्ध आणि श्रीमंत पाहणे आवडते आणि नंतर राज्याच्या खर्चासाठी त्यांच्या कमाईतील अल्प वाटा मागतात.

भारतात, राज्य मातीतून संपत्ती जमा करण्यात अक्षरशः हस्तक्षेप करते. मशागत करणाऱ्यांचे उत्पन्न आणि नफा रोखतो आणि प्रत्येक आवर्ती समझोत्यामध्ये सामान्यत: जमिनीच्या महसुलाची मागणी वाढवते, ज्यामुळे शेतकरी कायमचे गरीब राहतात. इंग्लंडमध्ये, जर्मनीमध्ये, युनायटेड स्टेट्समध्ये आणि फ्रान्समध्ये आणि इतर देशांमध्ये, राज्य लोकांचे उत्पन्न वाढवते, त्यांची बाजारपेठ वाढवते, संपत्तीचे नवीन स्त्रोत उघडते, स्वतःची राष्ट्राशी ओळख करून देते आणि राष्ट्राबरोबर राज्य अधिक श्रीमंत होते. भारतात राज्याने नवीन उद्योगांना चालना दिली आहे आणि लोकांसाठी कोणतेही जुने उद्योग पुनरुज्जीवित केले नाहीत; दुसरीकडे, प्रत्येक आवर्ती जमिनीच्या समझोत्यामध्ये जमिनीच्या उत्पादनातून त्याचा वाटा उचलण्यासाठी हस्तक्षेप करते. बॉम्बे आणि मद्रासमधील प्रत्येक नवीन वस्तीला लोक त्यांच्यात आणि राज्यामधील भांडण मानतात की पूर्वीचे किती ठेवावे आणि नंतरचे किती घ्याल. कायद्याने निश्चित केलेल्या कोणत्याही स्पष्ट मर्यादेशिवाय निर्णय घेतलेला हा एक भांडण/वाद आहे ज्यामध्ये महसूल अधिकाऱ्यांचे मत अंतिम असते आणि न्यायाधीश किंवा कायदा न्यायालयांकडे अपील नसते. महसूल वाढतो आणि लोक निराधार राहतात.राजाने उठवलेला करप्रणाली हा भारतीय कवी सूर्याने शोषलेल्या पृथ्वीच्या ओलाव्यासारखा आहे, जो सुपीक पाऊस म्हणून पृथ्वीवर परत येईल, असे म्हणतो, परंतु भारतीय मातीतून निर्माण झालेला ओलावा आता इतर जमिनींवर मोठ्या प्रमाणावर सुपीक पाऊस म्हणून उतरतो, भारतावर नाही.

प्रत्येक राष्ट्राला वाजवीपणे अशी अपेक्षा असते की देशात उभारलेल्या करांचे उत्पन्न प्रामुख्याने देशातच खर्च केले जावे, पूर्वीच्या काळात भारतातील सर्वात वाईट सरकारच्या काळात ही परिस्थिती होती. अफगाण आणि मुघल सम्राटांनी त्यांच्या सैन्यावर खर्च केलेली अफाट रक्कम मोठमोठ्या आणि राजघराण्यांसाठी, तसेच लाखो सैनिक आणि त्यांच्या कुटुंबियांना मदत करण्यासाठी गेली. त्यांनी बांधलेले भव्य राजवाडे आणि स्मारके, तसेच लक्झरी आणि डिस्प्ले ज्यामध्ये त्यांनी भारतातील उत्पादक आणि कारागीरांना भरभरून दिले, त्यांना प्रोत्साहन दिले. सैन्यातील सरदार आणि सेनापती, सुभेदार, दिवाण आणि काझी, आणि प्रत्येक प्रांतात आणि प्रत्येक जिल्ह्यातील कनिष्ठ अधिकाऱ्यांचे यजमान, न्यायालयाच्या उदाहरणाचे अनुसरण करतात: आणि मशिदी आणि मंदिरे, रस्ते, कालवे आणि जलाशय, त्यांच्या व्यापक उदारतेची पुष्टी करतात, किंवा त्यांच्या व्यर्थपणालाही. शहाण्या शासकांच्या काळात, मूर्ख राजांच्या अधिपत्याखाली, कर आकारणीचे उत्पन्न लोकांकडे परत जात होते आणि त्यांचे व्यापार आणि उद्योग फसले होते.

पण ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राजवटीत भारतात बदल झाला. त्यांनी भारताला एक विस्तीर्ण इस्टेट किंवा वृक्षारोपण मानले, त्यातील नफा भारतातून काढून युरोपमध्ये जमा केला जायचा.

बंडखोरी युद्धांच्या खर्चामुळे भारतीय दायित्वांमध्ये मोठ्या प्रमाणात भर पडली आणि कर आकारणीत मागणी वाढली. ब्रिटीश व्यापारी आणि ब्रिटीश मतदारांच्या इच्छेविरुद्ध व्यापारावर कर लावता येत नव्हता; त्यामुळे वाढलेले कर शेतीवर पडले. त्यानुसार, १ ८७१ पासून, जमीन महसूल व्यतिरिक्त, जमिनीवर अनेक नवीन करांचे मूल्यांकन केले गेले. जर जमीन महसूल भाड्याच्या ५०% असेल तर, नवीन करांसह मातीवरील एकूण मूल्यमापन ५६%, किंवा ५८%, किंवा अगदी ६०% पर्यंत आले. आणि भारतातील लोकांनी विचारले की जर शेतीवर अतिरिक्त बोजा लादून मर्यादा ओलांडली गेली असेल तर जमीन महसूल मर्यादित करण्यात काय हरकत आहे.

देशाच्या उत्पन्नाचा स्रोत म्हणून शेतीचा ब्रिटीश प्रशासनात विस्तार झालेला नाही. जेथे जमीन महसूल कायमस्वरूपी निश्चित केला जातो त्याशिवाय प्रत्येक नवीन समझोत्यामध्ये तीस वर्षांतून एकदा किंवा वीस वर्षांतून एकदा सुधारित आणि वाढविला जातो. ते भाड्याच्या किंवा आर्थिक भाड्याच्या ५०% घेण्याचा दावा करते, परंतु बॉम्बे आणि मद्रासमध्ये अक्षरशः खूप मोठा वाटा घेते.

आणि त्यात इतर विशेष कर जोडले गेले आहेत आणि जे राज्याच्या इच्छेनुसार अनिश्चित काळासाठी वाढवले जाऊ शकतात. जमिनीचे मुल्यांकन अतिरेकी आहे आणि ते अनिश्चित देखील आहे. जगातील ठिकाण आणि देश, या नियमांच्या अंमलाखाली, आणि शेती ओस पडेल. भारतातील शेतकरी काटकसरी, कष्टकरी आणि शांतताप्रिय आहेत, परंतु तरीही ते गरीब, संसाधनहीन, नेहमीच दुष्काळ आणि उपासमारीच्या उंबरठ्यावर असतात. ही अशी स्थिती नाही, ज्याकडे इंग्रज केवळ अभिमानाने पाहू शकतात. आयर्लंडमध्ये ते उपाय करण्यात आलेल्या गोष्टीची तंतोतंत स्थिती आहे. ही अशी परिस्थिती आहे, जी त्यांनी एकदा आत्मसात केल्यानंतर भारतात ते सहन करणार नाहीत.

पुढे आर.सी. दत्त सांगतात की ज्यांच्याकडे जमिनी आहेत ते चांगले. ते चांगले घर ठेवतात, त्यांनी चांगले कपडे घातलेले असतात आणि त्यांच्याकडे पुरेसे अन्न असते. परंतु कठोर जमीन कर किंवा भाडे त्यांच्या कमाईतून बरेच काही काढून घेते, आणि मजूर वर्गावरही पडते. जेथे लागवड करणाऱ्याला मी हलका कर लावला आहे आणि त्याला अधिक भरावे लागेल. बॅकरगंजमध्ये जिथे जमीन हलकी भाड्याने दिली जाते आणि शेतकरी समृद्ध आहे, तिथे त्याच्याकडून काम करणाऱ्या मजुरांना महिन्याला पैसे मिळतात. सालेममध्ये, जिथे जमिनीवर प्रचंड कर आकारला जातो आणि शेतकरी गरीब आहे, तिथे काम करणारा मजूर महिन्याला कमावतो. हीच वस्तुस्थिती भारतीय अर्थतज्ञांना त्यांच्या सहकारी-ग्रामस्थांच्या परिस्थितीशी परिचित असलेल्यांना प्रकर्षाने आकर्षित करते; सेटलमेंट ऑफिसर जेव्हा जमीन कर वाढवतात तेव्हा या वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष केले जाते. एक मध्यम जमीन कर भूमिहीन खेड्यातील मजुरांना शेतकऱ्याइतकाच दिलासा देतो; मजूर त्याला कामापासून वंचित ठेवतो, त्याची मजुरी कमी करतो आणि दुष्काळाच्या पहिल्या सुरुवातीस त्याचा सहज बळी जातो. आम्ही या पृष्ठावर पुन्हा पुन्हा जमीन कराची मर्यादा मध्यम आणि निश्चित मर्यादेत ठेवण्याचा आग्रह केला आहे कारण संपूर्ण गावाच्या लोकसंख्येची स्थिती सुधारण्यासाठी एक मध्यम आणि परिभाषित जमीन कर मोजला जातो. ब्रिटिश भारतातील सर्व २०० दशलक्ष लोक ज्यांच्याकडे जमिनी आहेत आणि जे जमिनीवर काम करतात. आणि भारतातील मूळ राज्ये लवकरच या प्रकरणात ब्रिटिश सरकारच्या नेतृत्वाचे अनुसरण करतील, जसे ते प्रशासनाच्या इतर तपशीलांमध्ये करतात.

२.२.३. आर.सी.दत्त यांचे सार्वजनिक वित्त/ आयव्यय याबद्दलचे मत:

सार्वजनिक वित्ताचे अनेक पैलू आहेत. ब्रिटिश भारतीय प्रशासनाच्या उच्च खर्चामुळे उच्च पातळीवरील जमीन कर आकारणी आवश्यक होती. ब्रिटीश वर्चस्वाच्या विस्तारासाठी आणि त्यासाठी आवश्यक असलेल्या लष्करी आस्थापनांच्या भारतातील देखभालीसाठी केलेल्या युद्धांवर झालेल्या खर्चामुळे हे खर्च वाढले. विनापरवाना रेल्वेवरील व्याज आणि इतर कर्जांचे घर शुल्क, सार्वजनिक सेवकांनी इंग्लंडला पाठवलेला निधी आणि इतर - या सर्वांमुळे देशातील संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणात निचरा झाला.

भारतात, एक साम्राज्य संपादन केले गेले होते, युद्धे झाली होती आणि भारतीय लोकांच्या किंमतीवर प्रशासन चालवले गेले होते, ब्रिटीश राष्ट्राने शिलिंगचे योगदान दिले नव्हते. १ ८५८ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीचे अस्तित्व संपुष्टात आले, त्यांच्या स्टॉकची भरपाई अशा कर्जाने केली गेली जी भारतीय कर्जाला रागावली होती, आणि भारतीय लोक अशा प्रकारे आजपर्यंत लुप्त झालेल्या कंपनीच्या स्टॉकवर लाभांश देत आहेत--- कर्जावरील व्याज.

असे नमूद करण्यात आले आहे की भारतातील युद्धांचा आणि नागरी प्रशासनाचा संपूर्ण खर्च भारताच्या संसाधनांमधून देण्यात आला होता, हे सर्व खर्च भरूनही, राणी व्हिक्टोरियाच्या राज्यारोहणानंतर संपलेल्या ४६ वर्षांमध्ये भारताने लक्षणीय वाढ दर्शविली.

३२ वर्षे अधिशेष होता, आणि जर तूट एकंदर सतरा दशलक्ष एवढी असेल, तर अधिशेषाची रक्कम जवळपास एकोणचाळीस दशलक्ष एवढी होती, परंतु हा पैसा भारतात वाचवला गेला नाही, ना सिंचन किंवा सुधारणांच्या इतर कामांसाठी वाहून गेला. कंपनीच्या भागधारकांना

लाभांश देण्यासाठी इंग्लंडला सतत श्रद्धांजली म्हणून ते गेले आणि भारतातून येणारा पैसा हा लाभांश देण्यास पुरेसा नसल्यामुळे भारताचे सार्वजनिक कर्ज असे वाढते कर्ज होते.

भारतीय कर्ज हे भारताच्या विकासात बुडलेल्या ब्रिटीश भांडवलाचे प्रतिनिधित्व करते. या खंडाच्या मुख्य भागामध्ये हे दर्शविले आहे की हे भारताच्या सार्वजनिक कर्जाची उत्पत्ती नाही. १ ८५८ मध्ये जेव्हा ईस्ट इंडिया कंपनीने भारताचे राज्य करणे बंद केले तेव्हा त्यांनी ७० दशलक्ष भारतीय कर्जाचा ढीग केला होता. त्यांनी मध्यंतरी भारताकडून खंडणी काढली होती, आर्थिकदृष्ट्या १ ५० दशलक्षांपेक्षा जास्त असलेली अन्यायकारक खंडणी, व्याजाची गणना न करता. अफगाण युद्धे, चिनी युद्धे आणि भारताबाहेर इतर युद्धांचा खर्चही त्यांनी भारतावर केला होता. म्हणूनच, समानतेने, कंपनीच्या नियमाच्या समाप्तीच्या वेळी भारताने काहीही देणे बाकी नव्हते; तिचे सार्वजनिक कर्ज मिथक होते: तिच्याकडून काढलेल्या पैशातून तिच्या नावे १ ०० दशलक्षांपेक्षा जास्त शिल्लक होते.

राजवटीच्या कारभाराच्या पहिल्या १ ८ वर्षांत भारताचे सार्वजनिक कर्ज दुप्पट झाले. १ ८७७ मध्ये त्याची रक्कम सुमारे १ ४० दशलक्ष इतकी होती, जिथे राणी भारताची सम्राज्ञी बनली.

हे मुख्यत्वे विद्रोह युद्धांच्या खर्चामुळे होते, ४० दशलक्ष स्टर्लिंग पेक्षा जास्त, जे भारताच्या महसुलावर टाकण्यात आले होते. १८६७ च्या ॲबिसिनियन युद्धाच्या खर्चात भारतालाही मोठा हातभार लावला गेला.

१ ८७७ ते १ ९०० दरम्यान, सार्वजनिक कर्ज १ ३९ दशलक्ष वरून २२४ दशलक्ष पर्यंत वाढले. हे मुख्यतः गॅरंटीड कंपन्यांद्वारे किंवा राज्याद्वारे, भारताच्या आवश्यक गरजांच्या पलीकडे आणि तिच्या संसाधनांच्या पलीकडे असलेल्या रेल्वेच्या बांधकामामुळे होते. हे १ ८७८ आणि १ ८९७ च्या आफ्रिकन युद्धांमुळे देखील होते. भारतीय कर्जाचा इतिहास हा आर्थिक अज्ञान आणि अन्यायाचा एक दुःखद रेकॉर्ड आहे आणि प्रत्येक निष्पक्ष नेता स्वत: साठी हिशोब करू शकतो की हे भारतीय कर्ज नैतिकरित्या भारताकडून किती थकले आहे. .

आधुनिक युरोपीय राष्ट्रे मुख्यत्वे त्यांचे विजय आणि वसाहती वाढवण्यासाठी आणि प्रतिस्पर्धी राष्ट्रांमध्ये त्यांचे स्थान टिकवण्यासाठी राष्ट्रीय कर्जे तयार करतात. भारत जिंकू इच्छित नाही; आशियामध्ये तिचा प्रतिस्पर्धी नाही; मजबूत आणि चांगल्या सरकारखाली तिची स्थिती अभेद्य आहे. इंग्रजांनी देश जिंकण्याचा खर्च तिच्या वार्षिक महसुलातून केला होता; लोकोपयोगी कामांचा खर्च देशातून भागवला जाऊ शकतो; आणि जेव्हा लोक विद्रोहाच्या युद्धांचे अनुसरण करत होते आणि राजवटीने प्रशासन स्वीकारले होते तेव्हा त्यात सतत वाढ करण्याची आवश्यकता नव्हती. लॉर्ड लॉरेन्सने वार्षिक उत्पन्नातून सर्व खर्च भागवण्याचा प्रयत्न केला, लॉर्ड मेयोची कर्ज घेतलेल्या भांडवलाने सार्वजनिक बांधकामे बांधण्याची योजना चुकीची होती. जेव्हा पैसे सहज उधार घेतले जातात तेव्हा ते सहजपणे खर्च केले जातात आणि कर्ज जमा होते.

२.३ गोपाळ गणेश आगरकर यांचे विचार

आगरकर हे समाजसुधारक, विवेकवादी आणि शिक्षणतज्ञ म्हणून त्यांच्या कार्यासाठी स्मरणात आहेत. अनेक मुद्द्यांवर विशेषतः अर्थशास्त्रावरील त्यांची भूमिका समजून घेणे आणि ओळखणे देखील आवश्यक आहे. त्यांच्या काळात प्रचलित असलेल्या अर्थशास्त्रावरील प्रवचनाच्या स्वरूपावर भाष्य करणारे निबंध त्यांनी अनेकदा लिहिले. १ ९व्या शतकातील उदारमतवादी म्हणून ते नेमके कुठे उभे होते हे समजून घेण्यासाठी आणि त्यांना त्या स्थानांवर जाण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या तात्विक प्रभावांचे आकलन करण्यासाठी त्यांच्या निबंधांना विशेष महत्त्व आहे. त्यांचे आर्थिक विचार प्रकट करणाऱ्या दोन निबंधांचे शीर्षक आहे 'तीन अर्थशास्त्रे' – ज्याचे व्यापकपणे 'अर्थशास्त्राचे तीन पेड/धागे' ('Three Strands of Economics') असे भाषांतर केले जाऊ शकते.

एकीकडे भारतातील अत्यंत अज्ञानी लोक आणि भारतातील अत्यंत स्वार्थी ब्रिटीश सरकार यांच्यात सुरू असलेल्या 'रस्सीखेचच्या' (Tug of War) साधर्म्याने त्यांनी आपला पहिला निबंध उघडला. आणि समाजातील उदारमतवादी-बुद्धिजीवी ब्रिटीश सरकारच्या स्वयंसेवा धोरणात्मक उपक्रमांमुळे आणि तितकेच आर्थिक निवारणाच्या भारतीय मागण्यांमध्ये तर्काच्या अभावामुळे निराश झाले. बुद्धिजीवींच्या तृतीय पक्षाचा सदस्य म्हणून, सरकार किंवा बहुसंख्य भारतीय नागरिकांच्या मतांशी जुळवून न घेता, त्यांनी सरकार आणि भारतातील लोक दोघांसाठी प्रगत सूचना केल्या.

अर्थशास्त्र हे उत्पादन, वितरण आणि व्यवहार किंवा देवाणघेवाण याबद्दल आहे. भारतासमोर तिन्ही पैलूंबाबत गंभीर समस्या होती. भारताचे उत्पादन कमी होते आणि त्यामुळे निर्माण होणारी संपत्ती मर्यादित होती. त्यामुळे सुदृढ अर्थव्यवस्थेचे इतर दोन घटकही बिघडले. भारतातील परकीय राजवटीचा हा परिणाम होता.

आगरकरांनी अर्थशास्त्रावरील तत्कालीन विचारांचे तीन निर्देशकाखाली/खूणपट्टीखाली वर्गीकरण केले. याला ढोबळपणे स्वयंसिद्ध किंवा शास्त्रीय अर्थशास्त्र, व्यावहारिक अर्थशास्त्र आणि भ्रामक अर्थशास्त्र असे म्हटले जाऊ शकते. आगरकरांप्रमाणेच आपण तत्कालीन प्रचलित विचारांच्या तीन वर्गांची चर्चा करू.

शास्त्रीय अर्थशास्त्राच्या तत्त्वांनुसार, सरकारने उत्पादन, वितरण आणि सर्वसाधारणपणे व्यापारात हस्तक्षेप करण्यापासून दूर राहिले पाहिजे. तथापि, भारतातील ब्रिटिश सरकारने गंभीर आर्थिक परिस्थितीकडे दुर्लक्ष करण्यासाठी आणि आपल्या आर्थिक धोरणांच्या कमकुवत परिणामांकडे डोळेझाक करण्यासाठी गैर-हस्तक्षेपाच्या तत्त्वाचा वापर केला. आगरकरांना हे स्पष्ट होते की सरकारने ब्रिटीशांच्या राष्ट्रीय हितासाठी या तत्त्वाचे पालन करणे आणि ब्रिटीशांचे राष्ट्रीय हित साधले आणि त्याच तत्त्वाचे स्पष्टपणे उल्लंघन केले जेव्हा ते आपल्या राष्ट्रीय हितासाठी फायदेशीर नव्हते.

भारतातील ब्रिटिश सरकार आणि भारतीय लोक यांच्यातील गुंतागुंतीचे राजकीय संबंध लक्षात घेता, अर्थशास्त्राचे पारंपारिक नियम भारतीय परिस्थितीला लागू होणार नाहीत. आगरकरांच्या मते राजकीय स्वातंत्र्य आणि आर्थिक स्वातंत्र्य हे एकमेकांशी

अतूट/अविभाज्यपणे गुंफलेले आहेत आणि त्यांना खात्री होती की भारतीयांना ते त्याच क्रमाने जिंकावे लागतील ज्यामध्ये त्यांनी ब्रिटिशांना गमावले.

त्यांनी पुढे असा युक्तिवाद केला की ब्रिटीशांनी भारताला मौल्यवान मालमत्ता म्हणून धरले कारण ते भारत किंवा तिच्या लोकांची काळजी घेत नाहीत, परंतु इतर आशियाई देशांशी व्यापार चालू ठेवण्यासाठी भारत भौगोलिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे म्हणून. ब्रिटनला पूर्वेकडील दूरच्या भागांमध्ये प्रवेश दिल्याबद्दल वसाहतवादी स्वामींनी भारताला महत्त्व दिले. इंग्रजांना त्यांच्या भारतीय मालमत्तेवर आणि भारतीय संसाधनांवर कब्जा करण्यापेक्षा भारतातून होणाऱ्या व्यापाराचा अधिक फायदा झाला.आगरकर यांनी निदर्शनास आणून दिले की भारतात कधीही उपभोगवादी संस्कृती नव्हती.

निरनिराळ्या वस्तूंचा आणि सेवांचा आस्वाद घेणे अद्याप सामान्य मानले जात नव्हते. भारतीयांनी वस्तूंच्या निर्मितीसाठी आवश्यक कौशल्ये, प्रतिभा आणि साधने कधीच विकसित केली नाहीत याचे हे एक कारण होते. गंमत म्हणजे, भारतात सहज आणि किफायतशीरपणे उत्पादित होणाऱ्या जीवनावश्यक वस्तूंसाठीही भारतीयांना ब्रिटिशांवर अवलंबून राहावे लागले. यामुळे कुप्रसिद्ध आर्थिक निचरा झाला आणि राष्ट्र गंजण्याला असुरक्षित बनले.

यावरून असा प्रश्न निर्माण होतो की जर आर्थिक परीक्षा खरी आणि इतकी स्पष्ट होती, तर भारतीय बुद्धिजीवींमध्ये चेतनेची पहिली ठिणगी पडल्यानंतर अनेक दशके भारतावर सरकार कसे चालले?

विविध मार्गांनी तात्पुरता दिलासा देऊन गरीब जनतेवर नियंत्रण ठेवण्याची कला सरकारने पार पाडली हे याचं उत्तर आहे. कधी-कधी लोकांचा असंतोष फारच ठळक होता तेव्हा सरकारने आयोग नेमला. इतर काही प्रसंगी शेतकऱ्यांना काही सवलती दिल्या. आणखी एका वेळी त्यांनी कालवे आणि विहिरी खोदल्या, कापूस किंवा गव्हाच्या बियांचे वाटप केले, प्रयोग करण्यासाठी शेततळे स्थापन केले किंवा पशुवैद्यकीय रुग्णालयेही स्थापन केली.

या नेहमीच्या पद्धतींव्यतिरिक्त, आगरकरांनी आणखी दोन मार्गांवर स्पर्श केला ज्यामध्ये सरकारने तक्रार निवारणासाठी आपली शक्ती वापरली. एक, सरकारने काही वेळा जमीनदारांवर खर्च करून - वर्ग एकमेकांच्या विरोधात उभे करून शेतकऱ्यांना वाचवण्याचा प्रयत्न केला. दुसरे म्हणजे, सरकारने कृषी व्यवहार व्यवस्थापित करण्यासाठी एक मंत्रालय उघडले आणि हुशार नोकरशहांसह त्याचे व्यवस्थापन केले. त्यांच्याकडे एक आकर्षक मोबदला होता ज्यासाठी भारतीयांनी त्यांच्या कराच्या पैशातून पैसे दिले. सरकारने हे सर्व 'कृषी सुधारणांच्या' नावाखाली केले, परंतु कोणत्याही तथाकथित सुधारणांमुळे करोडो गरीब भारतीयांची जीवनशैली मूलभूतपणे उंचावली नाही.

आगरकरांनी म्हटल्याप्रमाणे, "भारतीयांवर झालेली पद्धतशीर गरीबीची (सरकारची आर्थिक धोरणे) घातक आणि खोल जखम केवळ बँड-एड्सने भरून निघू शकत नाही." कितीही तात्पुरता दिलासा भारताची आर्थिक स्थिती सुधारू शकत नाही. जर भारताला स्वत:ला सावरायचे असेल आणि पुन्हा चैतन्य मिळवायचे असेल, तर त्यासाठी काही गंभीर प्रयत्न करावे लागतील - एक विश्वासार्ह 'टॉनिक (शक्तिवर्धक)'. उत्पादनाचे प्रमाण वाढवणे (आणि

नंतर व्यापार) हे एकमेव योग्य टॉनिक/शक्तिवर्धक आहे जे भारतीयांमध्ये चैतन्य निर्माण करू शकते. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की फ्रान्स, युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका, जर्मनी, इटली, रशिया, जपान, स्वित्झर्लंड आणि अगदी इंग्लंड सारख्या देशांनी त्यांचे उद्योग नवजात अवस्थेत असताना व्यापार वाढविण्याचे काम केले. परंतु, जेव्हा ही ऐतिहासिक वस्तुस्थिती लक्षात आणून दिली गेली तेव्हा ब्रिटिश अधिकारी त्यांच्यासाठी शास्त्रीय अर्थशास्त्राचे कायदे नेहमीच पवित्र राहिलेल्यासारखे उद्धटपणे उत्तर देतील.

न्यायमूर्ती तेलंग, न्यायमूर्ती रानडे आणि दादाभाई नौरोजी यांसारख्या भारतीय विचारवंतांनी अर्थशास्त्राच्या नियमांचे उल्लंघन न करता भारतीय उद्योग, वाणिज्य आणि शेती यांना चालना देण्याचे मार्ग आखले होते. पण कशासाठी/कुठपर्यंत?" आगरकरांनी ब्रिटीशांच्या अविचारीपणाबद्दलची निराशा लपवली नाही जेव्हा त्यांनी जाहीर केले की हे विवेकी आवाज बहीऱ्या कानावर पडत आहेत. "अखेर गाढ झोपलेल्या झोपेतून उठवता येतं, पण झोपेचं सोंग करणाऱ्याला कसं उठवता येईल?" असा सवाल आगरकर यांनी केला.

ब्रिटिश राजवटीचे स्वरूप पाहता, आगरकरांनी असा निष्कर्ष काढला की शास्त्रीय अर्थशास्त्राचे सामान्य नियम तत्कालीन प्रचलित परिस्थितीसाठी पूर्णपणे योग्य नव्हते. शास्त्रीय विचारांपासून विचलित होण्याचे त्यांचे स्पष्टीकरण असे होते की शास्त्रीय अर्थशास्त्राची तत्त्वे प्रत्येक समाजाला लागू करता येत नाहीत कारण त्यांची लागूक्षमता दिलेल्या समाजातील आर्थिक विकासाच्या पातळीवर अवलंबून असते. सामान्यतः, नवीन वसाहती किंवा अविकसित देशांना काही सुधारणांची आवश्यकता असते.

'उद्योगाला प्रोत्साहन दिल्यास, कमीत कमी सुरवातीला तरी तो भरभराटीस येऊ शकतो आणि त्यातून स्वयं-शाश्वत उद्योग निर्माण झाले, तर त्याला राज्याच्या पाठिंब्याची गरज भासणार नाही, असे मानण्यासारखी कारणे असतील तर अशा उद्योगाला राज्याकडून प्रोत्साहन मिळेल.' हे राज्य समर्थन पूर्णपणे तात्पुरते असेल. व्यवहार्य/व्यावहारिक अर्थशास्त्र नावाचा हा दुसरा आणि कमी प्रचलित दृष्टिकोन होता. आगरकरांनी तेच पाळले. तथापि, ही त्यांची दुसरी-सर्वोत्तम होती आणि शास्त्रीय अर्थशास्त्राच्या आदर्शांपर्यंत पोहोचण्यासाठी त्यांनी ही एक संक्रमणकालीन व्यवस्था मानली.

आगरकरांसारख्या भारतीय सार्वजनिक विचारवंतांनी आणि रानडे सारख्या अर्थतज्ञांनी राज्यासाठी विशिष्ट, तात्पुरती आणि क्षणिक भूमिका - मुक्त व्यापार आणि उद्योगासाठी सोयीची भूमिका मांडण्याची मागणी केली. परंतु ब्रिटीश सरकारने स्वाभाविकपणे ब्रिटीश व्यवसायांचे कोणत्याही आपत्कालीन स्पर्धेपासून संरक्षण करण्याची तत्परता दाखवली. अधिक म्हणजे, जर ते स्थानिकांकडून येत असेल तर. दुसरीकडे, किती भारतीयांनी भारतीय उत्पादनांच्या तथाकथित सद्गुणांचे गुणगान केले याचीही आगरकरांना चिंता होती. 'देशभक्तीची चुकीची भावना' असलेले लोक म्हणून त्यांनी त्यांची खिल्ली उडवली. भ्रामक अर्थशास्त्रावर (illusionary economics) विश्वास ठेवणाऱ्यांच्या तिसऱ्या वर्गात त्यांनी त्यांना स्थान दिले. स्वदेशीचा प्रचार करून देशाला उपयोगी पडण्याची खोटी भावना फेटाळून लावत त्यांनी जाहीर केले की, 'स्वदेशी' किंवा भारतात बनवलेले आहे म्हणून महागडे उत्पादन विकत घेतल्याने कोणालाच फायदा झाला नाही.

आगरकरांना खात्री होती की ब्रिटिश राज्य आणि भारतीय लोक या दोघांमध्ये काहीतरी साम्य आहे. सरकारचे अत्यंत स्वार्थ साधणारे चारित्र्य आणि भारतातील सामान्य लोकांचे भोळेपणा यात खरोखर एकमत होते – भारतीय आणि ब्रिटीश दोघेही कोणत्या ना कोणत्या संरक्षणवादाला बळी पडले. उत्पादन, व्यापार आणि वाणिज्य वाढवण्यासाठी राज्यात उद्योगांसाठी चांगली परिस्थिती निर्माण व्हावी, अशी आगरकरांची इच्छा असल्याचे त्यात स्पष्ट करण्यात आले आहे. त्याने संरक्षण मागितले नाही. उत्पादनांना त्यांच्या उत्पत्तीच्या स्थानावर आधारित प्राधान्यकारक वागणूक आणि व्यवसायांना राज्य किंवा समाज प्रायोजित संरक्षणाचा विरोध, हा त्यांचा निष्पक्ष खेळ आणि स्पर्धेवरील विश्वासाची साक्ष आहे.

२.४ प्रश्न

1. रानडे यांच्या संरक्षण प्रकरणाची चर्चा करा.

2. सार्वजनिक वित्त बाबत आर.सी.दत्त यांचे मत स्पष्ट करा.

3. गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या आर्थिक कल्पना स्पष्ट करा.

❄❄❄❄❄❄❄

३

महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार

घटक रचना

३.० उद्दिष्टे

३.१. प्रस्तावना

३.२ जीवन परिचय

३.३ ज्योतिराव फुले यांची पुस्तके

३.४ महात्मा फुलेंचे आर्थिक विचार

३.५ सारांश

३.६ प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

- विद्यार्थ्यांना महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या कार्याविषयी माहिती प्रदान करणे.
- शेतकऱ्यांच्या आर्थिक शोषणाच्या इतिहासाचा अभ्यास करणे.

३.१. प्रस्तावना

आधुनिक भारतातील स्त्री शिक्षणाचे जनक म्हणून ज्यांना संबोधले जाते, असे महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे आर्थिक विचार या प्रकरणांमध्ये अभ्यासणार आहोत. महात्मा फुले हे महाराष्ट्रातील श्रेष्ठ समाजसुधारक, समाजातील श्रमजीवी वर्गाच्या शोषणाची मीमांसा करून त्यावर उपाययोजना सुचविणारे क्रांतिकारी विचारवंत होत. भारतातील स्त्री आणि पुरुषांना समान हक्क मिळवून देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करणारे, सामाजिक स्वातंत्र्याचे पहिले लोकनेते आणि शोषित, पीडित, मागास प्रवर्गाच्या विकासाची दिशा ठरविणारे आणि त्या अनुषंगाने सर्वतोपरी कार्य करणारे असे महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे आर्थिक विचार हे देशामध्ये सर्वसमावेशक आर्थिक वृद्धी घडवून आणणारे ठरतात. कारण त्यांनी शोषणकारी व्यवस्था नाकारून समताधिष्ठित व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी वेगवेगळे प्रयत्न केले असून आपल्या ग्रंथसंपदाच्या माध्यमातून विचारांची मांडणी केलेली आहे. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांना जगाचा पोशिंदा असे संबोधले आहे. म्हणजे जगाच्या विकासासाठी आणि आजच्या संकल्पनेत जागतिक मानवी विकासासाठी अत्यावश्यक असलेले जीवनावश्यक साहित्य/वस्तू उत्पादित करणारा 'जगाचा पोशिंदा' शेतकरी अशा शब्दात शेतकऱ्यांचे वर्णन केलेले आहे. महात्मा फुले यांना वेगवेगळ्या उपाध्या नागरिकांनी आणि विचारवंतांनी दिलेल्या आहेत.

मुंबई येथील कोळीवाडा, मांडवी या समारंभामध्ये ११ मे १८८८ रोजी मुंबईतील जनतेच्या वतीने राव बहादुर वडेकर यांनी जोतीराव गोविंदराव फुले यांना ***महात्मा*** ही पदवी विहिरी.

आद्य दलित उद्धारक, पतितांचा पालन हार असे उद्गार महात्मा फुले यांच्या संदर्भात महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी काढले. तर, ***लोग मुझे महात्मा कहते है असली महात्मा तो ज्योतिबा ते*** असे उद्गार महात्मा गांधींनी येरवड्याच्या तुरुंगातून १९३२ मध्ये काढले. बडोद्याचे संस्थानिक राजे सयाजीराव गायकवाड यांनी महात्मा फुले यांना ***महाराष्ट्राचे बुकर वॉशिंग्टन*** असे संबोधले. तर, जगामध्ये ***सिम्बॉल ऑफ नॉलेज*** म्हणून ओळखले जाणारे भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महात्मा फुले यांना आपले वैचारिक गुरु मानलेले मानले आहे.

३.२ जीवन परिचय

महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे पूर्ण नाव ज्योतिराव गोविंदा फुले हे होते. ज्योतीरावांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ मध्ये पुणे येथे माळी या शुद्र जातीत झाला. ज्योतिराव लहान असतानाच त्यांच्या आई चिमणाबाई यांचे निधन झाले ज्योतिरावांचे वडील गोविंदराव हे प्रतिष्ठित व्यक्ती म्हणून त्यांच्या जातीत ओळखले जात कारण ते कर्तव्यदक्ष, धार्मिक आणि शांत स्वभावाचे होते. त्या काळात शिक्षण सर्वसामान्यांसाठी विशेषतः मागासवर्गीयांसाठी आणि सर्व महिलांसाठी आणि उपलब्ध नव्हते. परंतु इंग्रजांच्या १८१३ सनदेनुसार शिक्षण सर्वांसाठी खुले करण्यात आले. त्यानुसार १८३६ मध्ये इंग्रज सरकारने स्वखर्चाने पुणे जिल्ह्यातील काही खेड्यात प्रयोग दाखल ग्राम शाळा सुरू केल्या. त्यात लेखन-वाचन शिकवले जात असे. ज्योतिरावांना वयाच्या सातव्या वर्षी मराठी प्राथमिक शाळेत घालण्यात आले. त्यांच्या पूर्वी त्यांच्या कुटुंबात कुणीही शाळेत गेलेले नव्हते. परंतु, गोविंदरावांच्या संपर्कातील पंतोजींना जोतीरावांच्या शाळेत जाण्याविषयी अक्षप घेऊन ज्योतिराव शाळेत गेल्याने बिघडेल व तुमच्या सोबतीला कामात मदत करणार नाही. अशा प्रकारची मांडणे केल्याने गोविंदरावांनी ज्योतिरावांना शाळेतून काढले व शेती कामास जुंपले. दरम्यानच्या काळात जोतिरावांनी शाळेत लेखन-वाचन शिकले होते व त्यांना वाचनाची आवड कायम होती. ही गोष्ट हेरून १८४१ मध्ये गफार बॅग मुनशी, उर्दू व पर्शियन भाषेचे पंतोजी होते आणि दुसरे लिजेट साहेब यांनी गोविंदरावांना शिक्षणाचे महत्त्व सांगून ज्योतिरावांना परत शाळेत पाठविण्यास सांगितले. त्यानुसार ज्योतिरावांनी १८४७ पर्यंत आपले शिक्षण पूर्ण केले.

ज्योतिराव हे स्वतंत्र विचाराचे असून देश स्वतंत्र झाला पाहिजे अशी त्यांची भावना होती. त्यासाठी प्रत्येक भारतीयास प्रयत्न करणे गरजेचे आहे व त्या दृष्टीने युद्धासाठी आवश्यक असलेली कसरत लहुजी बुवा वस्ताद यांच्याकडे करीत होते. तेथे त्यांनी तलवार, दांडपट्टा, निशानेबाजी व विविध प्रकारच्या मैदानी खेळांचे शिक्षण घेऊन त्यात तरबेज झाले. त्यांचे मित्र सर्वच समाजातील आणि धर्मातील होते. त्यातीलच एक मित्र ब्राह्मण समाजाचा असून त्याच्या लग्नाच्या वरातीत ज्योतिराव सर्व लोकांसोबत चालत होते. परंतु वरातीत ब्राह्मण होते व ब्राह्मण सोबत चालवण्याची हिंमत एका शुद्राने कशी केली म्हणून त्यांना बाहेर काढण्यात आले. महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे विचार देश स्वातंत्र्य कडून व्यक्ती आणि समाज स्वातंत्र्याकडे कार्यरत झाले. ही घटना म्हणजे त्यांच्या जीवनाला कलाटणी देणारी ठरली. तेथून पुढे त्यांनी स्वतःचे जीवन समाजामध्ये क्रांती घडवून आणून समाजात समता आणि एकता प्रस्थापित करण्यासाठी व मागास वर्गांना आणि स्त्रियांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणून त्यांना त्यांचे मानवी हक्क देण्यासाठी सत्कारणी लाविले.

छत्रपती शिवाजी महाराज, जॉर्ज वॉशिंग्टन यांच्या चरि चरित्रातून ज्योतिरावांनी समाजकार्य करण्याची स्फूर्ती घेतली.तर, थॉमस पेन यांच्या *राइट्स ऑफ मॅन* 'मानवाचे हक्क' या ग्रंथाच्या वाचनातून त्यांच्या मनावर मोठा प्रभाव केला व भारतीय माणसाचे अधिकार सर्वांना समान मिळाले पाहिजे यासाठी त्यांनी कार्य करण्यास सुरुवात केली.

महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी सर्वप्रथम आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षण दिले व नंतर एक जानेवारी १ ८४८ मध्ये मुलींची पहिली शाळा पुणे येथे सुरू केली. जेथे, सावित्रीबाई फुले ह्या ज्योतिराव फुले यांच्या मार्गदर्शनातून मुलींना शिकवण्याचे कार्य करीत होत्या. त्यानंतर १ ८५१ आणखी मुलींच्या दोन शाळा सुरू केल्या तर १ ८५२ मध्ये फुलेंनी शूद्रांच्या मुलांसाठी शाळा सुरू केल्या. हे करीत असताना त्यांना समाजाशी झगडावे लागले. महत्वाचे म्हणजे त्यांचे वडील गोविंदराव यांनी पणतोजींचा आणि समाजाचा रोष आपल्यावर नसावा यासाठी ज्योतिराव आणि त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना शाळा बंद करा नसता घराच्या बाहेर जा असे म्हणून घराच्या बाहेर काढले. तरीहिं शिक्षणाचे महत्वपूर्ण कार्य जीवनामध्ये त्यानी सातत्याने चालू ठेवले.

याशिवाय, समाजातिल वाईट धार्मिक रूढी, घातक चाली यांच्यावर प्रहार केला. स्वातंत्र्य, समता, बुद्धिप्रामाण्यवाद यांच्या आधारावरच समाजाची नवीन रचना करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्नांची पराकाष्टा केली. भारतात मृत पतीबरोबर सती जाण्याची चाल होती, विधवा झाल्यास त्या विधवेचे केशवपन करणे तिला ब्रह्मचर्य अवस्थित राहण्यास भाग पाडणे, विधवांचा छळ करणे, विधवांना पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार नाकारणे अशा पद्धतीच्या अमानवी अवधारणा, रूढी-परंपरा अस्तित्वात होत्या. ज्योतिबा फुले अशा स्त्रियांना करणाऱ्या त्यांचे शोषण करणाऱ्या चालीरीती बंद करण्यासाठी प्रयत्न केले. केशवपण बंद व्हावे यासाठी न्हावी समाजाचा संप घडवून आणला. इतकेच नाही तर परित्यक्ता, फसवले गेलेल्या अनाथ स्त्रियांसाठी आपल्याच घरात प्रसूतिगृह चालवले, त्यांचे व त्यांच्या बाळांचे प्राण वाचविले. बाळांच्या संगोपनासाठी घरातच चालून मुलांची जोपासना व संगोपन केले. बालहत्या प्रतिबंधक गृह काढले आणि एक नवीन मानवतावादी समाज निर्माण करण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.

३.३ ज्योतिराव फुले यांची पुस्तके

- तृतीय रत्न नाटक (१ ८५५) यामध्ये फुलेंनी भारतातील गरीब शेतकऱ्यांना पुरोहित आणि ब्राह्मण वर्गाकडून अंधश्रद्धा पसरवून कशाप्रकारे लुटले जाते याचे आणि शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था वर्णित केली आहे.
- शिवाजीराजे भोसले यांच्यावर पोवाडा (१ ८६९) यामध्ये शिवाजीराजे भोसले यांचे समताधिष्ठित राज्य आणि शेतकऱ्यांविषयीची त्यांची धोरणे यावर भाष्य केलेले आहे.
- ब्राह्मणांचे कसब (१ ८६९) मध्ये ब्राह्मण वर्गाकडून कशा प्रमाणे भारतातील मूलनिवासी समाजाला नाडले जाते आणि त्यांचे शोषण केले जाते विशेषतः शेतकऱ्यांचे शोषण कसे केले जाते याविषयीचे विवेचन केलेले आहे.

- गुलामगिरी (१ ८७३) मूळ भारतीय समाजावर कशाप्रकारे गुलामगिरी लादण्यात आली व त्यांना गुलामीची परंपरा कशा प्रमाणे लावली याचे विवेचन.
- शेतकर्याचा असुड (१ ८८३) भारतातील शेतकऱ्यांच्या स्थितीचे आणि भारतीय शेतीच्या अवस्थेचे सविस्तर वर्णन या पुस्तकामध्ये करून शेतकऱ्यांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी उपाययोजनांचे विवेचन करण्यात आलेले आहे.
- इशारा (१ ८८५) यामध्ये फुले यांनी भारतीय शेतीची आणि शेतकऱ्याची दैन्यावस्था व त्याच्या कारणांचे विश्लेषण केले आहे.
- याव्यतिरिक्त फुले यांनी सत्सार अंक-१ , सत्सार अंक- २ , सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक, अखंडदि काव्य रचना इत्यादी साहित्याची निर्मिती केलेली.

३.४ महात्मा फुलेंचे आर्थिक विचार

महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी अर्थशास्त्रामध्ये सिद्धांत स्वरूपात अशी काही मांडणी केलेली नाही. परंतु, त्यांनी केलेले कार्य आणि त्यांनी मांडलेले विचार हे देशाला आणि अर्थव्यवस्थेला सर्वांगीण दृष्टिकोनातून सर्व समावेशक आणि चिरस्थायी विकासाच्या दिशेने घेऊन जाणारे ठरतात. त्यामुळे, त्यांच्या या सर्वसमावेशक विकासाच्या दृष्टिकोनातून मांडलेल्या विचारांचा अभ्यास विद्यार्थ्याने करून सद्यपरिस्थितीत भारतातील आर्थिक घडामोडींचा अभ्यास करून त्यातून मार्ग काढण्याची बुद्धी विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण व्हावा हा खरा हेतू महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे आर्थिक विचार अभ्यासासाठी ठेवण्या मागचा आहे.

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. परंतु भारतातील शेती करण्याच्या पद्धती परंपरेने चालत आलेल्या असून शेती व शेती करणारा शेतकरी शिक्षणाने वंचित ठेवलेला आढळून येतो. व त्याचे शोषण वेगवेगळ्या तऱ्हेने पुरोहित ब्राह्मणशाही कडून तसेच ब्रिटिश सरकारकडून कशाप्रकारे होते व स्वतःला शेतकरी कशाप्रकारे अंधश्रद्धेमुळे स्वतःहाच्या दारिद्र्य कारणीभूत ठरतो. याविषयीचे भाष्य महात्मा फुले त्यांच्या '*शेतकऱ्याचा असुड*' यामध्ये केलेले आहे. तसेच, त्यांच्या '*इशारा*' या पुस्तकामध्ये शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याची कारणे वर्णन केलेली आहेत. आज स्थितीतही भारतात शेतकऱ्याची स्थिती सुधारलेली नाही. शेतकऱ्यांमध्ये आत्महत्येचे प्रमाण सर्वाधिक आहे व शेतकरी दारिद्र्य अवस्थेतच स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षानंतर सुद्धा जगतो.

महात्मा फुले यांचे शेती आणि शेतकऱ्यांविषयी विचार:

शेती हा अर्थव्यवस्थेचा म्हणजेच देशाच्या विकासाचा कणा असतो. कृषीचा विकास झाला म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील इतर सर्व क्षेत्रांचा विकास पर्यायाने होत असतो. भारत तर कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. भारतात नागरिकांचे सर्वाधिक अवलंबित्व कृषी क्षेत्रावर आहे. त्यामुळे, भारतीय व्यवस्थेमध्ये कृषी क्षेत्राचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. आज म्हणजे २१ व्या शतकातही शेतीवर जीवनयापणासाठी अवलंबून असलेल्या लोकसंख्येचे प्रमाण भारतात ६५ टक्केच्याही पुढे आहे.

भारत देशातील अनेक राजे राजवाड्यांनी आप-आपसामध्ये युद्ध करण्याने भारतातील शेतीचे अतोनात नुकसान व्हायचे. कर गोळा करण्यासाठी राज्यांना महत्त्वपूर्ण मार्ग म्हणजे शेती होता. त्यावर मोठ्या प्रमाणावर कर आकारून शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेले उत्पादन भारतीय राजे आणि त्यांचे कर्मचारी घेऊन जायचे त्यामुळे शेतकऱ्यास शेतीमधून अधिक उत्पादन काढण्यास उत्साह नसायचा. असे असताना शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी कार्य करणारे आणि अस्मानी संकट शेतीवर उद्भवल्यास त्यांना करामध्ये माफी देऊन वेगवेगळ्या योजना करणारे एकच राजे देशात होऊन गेलेत ज्यांचे नाव छत्रपती शिवाजी महाराज आहे असे वर्णन महात्मा फुलेंनी आपल्या शेतकऱ्याचा असूड या पुस्तकात केलेले आहे.

इशारा या पुस्तकात पृष्ठ क्रमांक दोनवर महात्मा फुलेंनी भारतीय शेतकऱ्यांचे होत असलेले हाल पुढील शब्दात वर्णन केलेले आहेत, “पेशवे यांचे शेवटचे कुलदीपक पुरुष रावबाजीच्या कारकिर्दीचा अस्त होईपर्यंत शेतकरी लोक शेतसारा देण्यास थोडेसे चुकले तर त्यास उन्हामध्ये वनवे करून पाठीवर एक मोठा दगड द्यावा अथवा त्या शेतकऱ्याच्या बायकोस त्याच्या पाठीवर बसवावे आणि खालून मिरच्यांचा धूर द्यावा” अशा पद्धतीने कर देऊ न शकल्यास शेतकऱ्याला भारतीय राज्यांकडून सजा दिली जात असे. याव्यतिरिक्त, शेतकऱ्याने त्याचे धान्य अथवा भाजीपाला शहरात विक्रीसाठी नेल्यास शहरातील मुंशीपार्टीद्वारे त्यावर अमाप जकात कर लादून शेतकऱ्यांची लूट केली होती. या पद्धतीची शेतकऱ्यांची लूट स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही विसावे शतक पूर्ण होईपर्यंत भारतात चालू होती.

संपूर्ण भारताचा विचार केल्यास भारतात शेतीमध्ये विशेष सुधारणा घडवून आणण्यासाठी, शेतीला पाण्याची व्यवस्था करून देण्यासाठी कोणत्याही राजाने विशेष प्रयत्न केलेले नसल्याने भारतीय शेती ही मागासलेली आणि पारंपारिक पद्धतीनेच होत होती. ज्यामुळे इतर देशांशी तुलना करता भारतातील शेतकरी हा कमजोर, मागास आणि अविकसित राहिला. भारतामध्ये असलेल्या वर्ण व्यवस्थेतून निर्माण झालेल्या जातीय व्यवस्थेतील उच्चनीचतेचा फायदा घेऊन भारतावर इंग्रजांनी ही राज्य केले. इंग्रजांनी त्यांच्या शासन कालात थोड्याफार प्रमाणामध्ये कृषीमध्ये सुधारणा केलेल्या दिसून येतात. परंतु त्या सुधारणा शेतकऱ्यांची स्थिती आणि कृषी उत्पादकता मोठ्या प्रमाणात वाढविण्यास अपयशी ठरलेल्या आहेत. त्यामुळे अशा सर्व परिस्थितीत भारतीय शेतकरी इंग्रज पूर्व शासन कालात, इंग्रज शासन काळात आणि स्वातंत्र्योत्तर भारतातही गरीब म्हणजे आर्थिक दृष्ट्या मागासच राहिलेला दिसून येतो.

भारतीय शेतकरी गरीब असण्याची महात्मा फुलेंनी सांगितलेली कारणे:

१ **शेतीवरील वाढता लोकसंख्येचा भार-** गरिबी हे लोकसंख्या वाढीचे प्रमुख कारण आहे. भारतात लोकसंख्या वाढीचा दर अधिक होता व अधिकाधिक जनता शेतीवर अवलंबून असल्याने वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतीवरील लोकसंख्येचा भार वाढला. त्यातच इंग्रजांचे राज्य आल्याने, देशी संस्थानात काम करत असलेले किंवा नोकरीला असलेले लोक घरी बसले व ते शेती करू लागले. त्यामुळे शेतीवरचा भार वाढून शेतकऱ्यांचे दरडोई उत्पन्न कमी होत गेले.

२ **जमिनीचे विभाजन व तुकडीकरण-** शेतीवरील लोकसंख्येचा भार वाढल्यामुळे शेतात काम करणाऱ्यांची संख्या वाढली व कुटुंबातील अनेक सदस्यांच्या नावावर शेती

झाल्याने शेतीचे तुकडीकरण झाले तुकडी करणामुळे शेतीचे छोटे छोटे तुकडे शेतकऱ्यांच्या वाट्यावर येऊन त्यात विशेष उत्पादन घेणे घेण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे अशक्य झाले व शेतीची उत्पादकता घटली.

३ **पारंपारिक व्यवसाय बुडाले:** इंग्रजांचे राज्य भारतात सुरू झाल्यापासून भारतातील छोटे उद्योजक अथवा सुतार, लोहार, कुंभार इत्यादी लोकांचे व्यवसाय बंद पडले. कारण इंग्रज इंग्लंड मधून नवीन यंत्रावर तयार झालेली सामग्री कमी दरामध्ये भारतात विक्री होऊ लागली त्यामुळे देशातील वस्तूंना खरेदी होत नसे. त्यामुळे त्यांना जीवन जगण्यासाठी शेतीवरच काम करून आपले जीवन जगावे लागले. हे देशी व्यवसाय बंद झाल्याने शेतकरी आणि यांच्यामध्ये जो व्यापार चालायचा तो व्यापारही बंद होऊन दोघांचेही उत्पन्न बुडाले.

४ **सावकार वर्गाकडून शेतकऱ्यांचे शोषण:** महात्मा फुले वर्णन करतात की, शेतकर्याची परिस्थिती गरिबीची असल्याकारणाने त्यांना वेगवेगळ्या कारणांसाठी कर्ज घ्यावे लागे. ज्यांच्याकडून कर्ज घेतले जाई ते सावकार लोक मन मानेल असा व्याजदर आकारून आणि व्याजावर व्याज आकारून शेतकऱ्यांचे शोषण करीत असे. या वाढत जाणाऱ्या कर्जा मधून कर्जाची परतफेड शेतकऱ्यांद्वारे होत नसल्याने शेतकऱ्यांचे आलेले उत्पादन हा सावकार वर्ग घेऊन जात असे. एवढेच नसून शेतकऱ्यांची जमीन सुद्धा हिसकावून घेतली जात असे.

५ **दर्जेदार बैलांची संख्या कमी:** इंग्रज शासनातील अधिकारी आणि शिपाई वर्ग गाय आणि बैलांचे मास अधिक प्रमाणात खाऊ लागल्याने दर्जेदार बैलांचे प्रमाण कमी होऊ लागले. बैल हा परंपरेने चालत आलेला शेतीच्या कामात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावणारा महत्त्वाचा घटक आहे. बैल कामास दर्जेदार असेल तर कमी वेळेत अधिक काम होऊन शेतीची उत्पादकता वाढते. त्यामुळे दर्जेदार बैलांचे प्रमाण अधिक असणे गरजेचे आहे. आधुनिक काळाचा विचार करता असे दिसून येते की बैलाची जागा आता ट्रॅक्टर ने घेतलेली असल्याने हा मुद्दा आजच्या परिस्थितीत शेतकऱ्यासाठी इतका महत्त्वपूर्ण राहलेला नाही.

६ **पेशवाईतील शेतकऱ्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक शोषण:** इशारा या पुस्तकात पृष्ठ क्रमांक दोनवर महात्मा फुलेंनी भारतीय शेतकऱ्यांचे होत असलेले हाल पुढील शब्दात वर्णन केलेले आहेत, "पेशवे यांचे शेवटचे कुलदीपक पुरुष रावबाजीच्या कारकिर्दीचा अस्त होईपर्यंत शेतकरी लोक शेतसारा देण्यास थोडेसे चुकले तर त्यास उन्हामध्ये वनवे करून पाठीवर एक मोठा दगड द्यावा अथवा त्या शेतकऱ्याच्या बायकोस त्याच्या पाठीवर बसवावे आणि खालून मिरच्यांचा धूर द्यावा" अशा पद्धतीने कर देऊ न शकल्यास शेतकऱ्याला भारतीय राज्यांकडून सजा दिली जात असे.

७ **शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षणाची बंदी:** भारतातील ब्राह्मण वर्गाने शिक्षण घेणे अथवा देणे ही केवळ ब्राह्मणांची मक्तेदारी आहे अशी परिस्थिती बनविल्याने शूद्र शेतकऱ्यास अथवा त्याच्या मुलास शिक्षणाची पूर्णतः बंदी होती इंग्रजांनी शिक्षण देणे सुरू केल्यानंतर शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षणाची द्वारे खुली झाली परंतु शेतकऱ्यांच्या मुलांना जे दर्जेदार शिक्षण द्यायला पाहिजे होते ते न देता केवळ पोथ्या पुराणे वाचणे इतके शिक्षण दिले जाऊ लागले त्यातही शेतकऱ्यांनी त्यांच्या मुलांना शाळेत

शिक्षणासाठी पाठवू नये यासाठी मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांची मने दूषित करण्याचे प्रयत्न ब्राह्मण वर्गाने केलेले आहेत स्वतः महात्मा फुले यांचे शिक्षण बंद करायला लावले याचे उदाहरण आढळून येते. शिक्षणावाचून शूद्र शेतकऱ्यांचे झालेले हाल विश्लेषण करताना महात्मा फुले लिहितात; विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली। नीतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले ॥ इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।

८ **धार्मिक विधीच्या नावाखाली शेतकऱ्यांचे शोषण:** भारतीय हिंदू संस्कृतीमध्ये मुलाच्या गर्भधारणेपासून ते त्याच्या मरणापर्यंत विविध धार्मिक विधी करवून घेतले जातात. वेगवेगळ्या प्रकारचे मंत्रजप करून धार्मिक विधी पार पाडले जातात. हे करण्यासाठी शेतकऱ्यांकडून अमाप पैसा ब्राह्मणांद्वारे लुटला जातो. ज्यामुळे अगोदरच कमी उत्पन्न असलेल्या शेतकरी अधिकच गरिबीच्या खाईत ढकलला जातो. परंतु अंधश्रद्धेतून निर्माण केलेल्या भीतीपोटी गरीब, भोळे शेतकरी या कारस्थानस बळी पडून स्वतःचे अधःपतन घडवून आणतात.

९ **उत्सवात विधि करून शेतकऱ्यांची लूट:** चतुर्थी, पाडवा, शनिवार, शनि अमावस्या, गणेशोत्सव, दसरा, दिवाळी, गौरीपूजन, तुळशीचे लग्न इत्यादी उत्सवामध्ये नानाविध जपानुष्ठानच्या नावाने ब्राह्मण भोजने आणि दक्षिणेच्या राशी शेतकऱ्यांकडून ब्राम्हण घेतात. त्यामुळे शेतकरी अधिकच गरीब होत गेला आहे. ह्या प्रथा तेव्हाही होत्या आणि आजही भारतात विशेषतः ग्रामीण भागात होत असलेल्या आढळून येतात.

१० **राशी आणि ग्रहताऱ्यांच्या शांतीसाठी जपानुष्ठान वरील खर्च:** तुमच्या राशी मध्ये ग्रह प्रवेश झालेला असून अशांत ग्रह तुम्हाला त्रास देत आहे. त्यास शांत केल्यास शेतकऱ्यास चांगले दिवस येतील अशा भूलथापा देऊन ग्रहशांती च्या नावावर जपानुष्ठान करण्यासाठी ब्राह्मणांद्वारे शेतकऱ्यांकडून पैसे लुटले जात होते. असे अनुत्पादक रित्या शेतकऱ्याचा पैसा खर्च झाल्याने शेतकरी अधिकच गरीब आणि कर्जबाजारी होत असे.

११ **लग्न विधीतून शेतकऱ्यांच्या संपत्तीची वाताहत:** देशातील प्रत्येक व्यक्ती मुलांचे आणि मुलींचे लग्न मोठ्या उत्साहात करीत असतो. शेतकरी देखील परिस्थिती नसतानाही मुला मुलींचे लग्न करण्याचा प्रयत्न करतो. या लग्न कार्यामध्ये मंगलाष्टके म्हणण्या पासून सर्व विधी ब्राह्मण द्वारे पार पाडले जातात. ते करण्यासाठी ब्राह्मणांद्वारे शेतकऱ्यांकडून पैसा घेतला जातो. तो खर्च आणि लग्न कार्यावर झालेला खर्च व त्यासाठी घेतले गेलेले कर्ज शेतकऱ्यांकडून संपूर्ण जीवनातही फिटत नाही व तो कर्जबाजारी आणि गरीब बनतो.

१२ **पौराणिक कथांचे पारायण वरील खर्च:** ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांना पौराणिक कथा वाचनाचे आणि पारायणाचे सल्ले देऊन त्यांच्याकडून अमाप खर्च करवून घेतला जातो. उदाहरणार्थ, रामायण, महाभारत, पांडव प्रताप, गरुड पुराण, सत्यनारायणाची पूजा, राधा-कृष्णाची लीला इत्यादी भाकड पुराणांचे पारायण करून त्याचे सप्ताह लावून गरीब शेतकऱ्यांकडून पागोट्या धोत्रासह दक्षिणेच्या माध्यमातून पिळवणूक केली जाते.

१३ **भोंदू बाबांची निर्मिती करून शेतकऱ्यांची लूट:** महात्मा फुले लिहितात, व्यवस्थेमधील उच्चवर्णीयांनी द्वारे त्यांच्यातील एखादा बिन्डोक, भोळसर, बिनकामी

व्यक्तीला पकडून त्याला भगवे कपडे घालून, त्याची दाढी आणि केस वाढवून त्याला महाराज बनविले जाते व त्याच्या मागे पुढे दोन चार जण फिरून त्याची कीर्ती गाऊ लागतात व त्याच्या नावावर गरीब शेतकऱ्यांकडून पैसे उकळतात.

१४ **इंग्रजांना द्वारे जंगल खात्याची निर्मिती:** इंग्रजांनी जंगल आरक्षित करणारा कायदा बनविला त्यामुळे जे अल्पभूधारक शेतकरी होते त्यांची शेती शिवाय जंगलातील साधनसंपत्तीवर गुराढोरांचे पालन पोषण होऊन उत्पन्नास हातभार लागत असे. परंतु इंग्रजांनी जंगल खाते निर्माण करून शेतकऱ्यांच्या या उत्पन्नावर निर्बंध घातले. त्यामुळे अल्पभूधारक झालेले शेतकरी अधिकच गरीब बनले.

१५ **आंतरराष्ट्रीय व्यापार फायद्यातून शेतकऱ्यांची वंचितता:** भारतीयांमध्ये अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात पसरविल्यामुळे देशाटन करू नये पाप लागते, अशीसुद्धा अंधश्रद्धा भारतीय समाजात असल्याने भारतात शेतकऱ्याने उत्पादित केलेले उत्पादन प्रदेशात नेऊन विकून अधिक पैसा कमविण्याचा मार्ग बंद झाला. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्राचा अभ्यास करीत असताना आपणास असे लक्षात येते की, 'आंतरराष्ट्रीय व्यापार हे आर्थिक विकासाचे महत्त्वपूर्ण साधन असते' परंतु हा व्यापारच अंधश्रद्धेमुळे बंद झाल्याने शेतकऱ्याचा विकास होण्याचा एक मार्ग स्वतःच्याच धर्म ग्रंथांनी बंद केला.

१६ **कारकुनाकडून भ्रष्टाचार आणि शेतकऱ्यांची पिळवणूक:** शेतकऱ्यांना शिक्षणाची बंदी असल्याने शेतकरी वर्गातील मुलं शिकून नोकरीला लागत नसत. सरकारी हुद्यावर अथवा नोकरीवर केवळ ब्राह्मण कर्मचारीच काम करीत असत. जे मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचार करीत होते. शेतकऱ्याचे काही काम सरकारी कार्यालयात असल्यास त्यासाठी त्यांना मोठ्या प्रमाणावर या कर्मचाऱ्यांना लाच द्यावी लागत असे. त्याशिवाय त्यांचे काम होत नसे. ही भ्रष्टाचाराची लागलेली कीड भारतात स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे झाली असली तरीही अद्यापपर्यंत कमी झालेली नाही. त्यामुळे आजही भारतात २०१ १ च्या आकडेवारीनुसार २९.५ टक्के लोक दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगतात.

१७ **म्यून्सिपाल्टी चा जकात कर**: ब्रिटिशांनी त्यांच्या भारतातील राजवटीतील शहरांमधील **म्यून्सिपाल्टी** मध्ये जकात कर सुरू केला. जेव्हा शेतकरी त्याचे उत्पादन, अन्नधान्य, भाजीपाला अथवा फळे या शहरात विक्रीसाठी घेऊन जातो तेव्हा जकात करा च्या नावाखाली या शेतकऱ्यांकडून मोठ्या प्रमाणात कर गोळा केला जायचा. म्हणजे हा अतिरिक्त असलेला कराचा बोजा शेतकऱ्यावर पडून शेतकऱ्याचे उत्पन्न आणखीच कमी झालेले दिसून येते. अशाप्रकारचा जकात कर भारतात १ ९९१ -९२ पर्यंत शेतकऱ्यांकडून त्यांचे उत्पादन शहरात विकण्यासाठी वसूल केला जात होता.

१) **सिंचन सुविधांचा अभाव:** शेतीची उत्पादकता आणि उत्पादन वाढविण्यासाठी सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे सिंचन सुविधा उपलब्ध असणे होय. परंतु भारतात इंग्रज येण्यापूर्वी कोणत्याही राजाने सिंचन सुविधा उपलब्ध होण्यासाठी धरणे, कालवे. तलाव अथवा विहिरीचे बांधून देण्याचे कार्य केलेले नव्हते. त्यामुळे शेती पूर्णतः निसर्गाच्या पावसावरच अवलंबून असायची. असे असल्याने बरीच जमीन पडित राहून ज्या ठिकाणावर दुष्काळ पडला त्या ठिकाणचे शेतकरी देशोधडीला लागायचे. त्यांची आर्थिक परिस्थिती डबघाईस यायची. इंग्रजांनी थोड्याफार प्रमाणात धरणे आणि

कालव्याच्या माध्यमातून पाण्याची उपलब्धता करून दिली असली तरी इंग्रज सरकार कालव्याच्या पाण्यावर मोठ्या प्रमाणात फी साकारून शेतकऱ्यांकडून पैसे उकळतात. काहींना पाणी मिळते तर काही शेतकऱ्यांना पाणी न मिळताच सरकारी खात्यात पैसे जमा करावे लागतात.

२) **आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव:** प्रगत राष्ट्रांमध्ये अधिक उत्पादन देणाऱ्या बियाणांचा आणि जनावरांचा शोध लागला होता व त्या आधारे त्या देशातील शेती उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली होती. भारतात मात्र शेती पारंपारिक पद्धतीने केली जात असल्याने व कमी उत्पादन देणाऱ्या जुन्याच प्रजातींचा उपयोग शेती कसण्यात करण्यात येत असल्याने उत्पादकता कमी राहत असे. भारतात नवीन यंत्रसामग्रीचा वापर करून जमीन कसणे होत नसे. भारतात अशीही अंधश्रद्धा होती की, *'धरणाचे पाणी देऊन शेती करू नये'* ही अंधश्रद्धा दूर व्हावी व शेतकऱ्यांनी शेती करण्यासाठी धरणाचे पाणी वापरावे यासाठी महात्मा फुले यांनी धरणाचे पाणी वापरून स्वतः शेती कसलेले आढळून येते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत आढळून आल्याप्रमाणे शेतीचा विकास झाल्यास दुसऱ्या वर्षी उद्योगक्षेत्र आणि सेवा क्षेत्राचा विकास घडून येतो. हे तत्व महात्मा फुलेंनी एकोणिसाव्या शतकातच 'शेती सुधारली तर, देश सुधारतो' या शब्दात मांडले होते. भारतातील शेतकरी वर्षानुवर्षे, शतकानुशतके गरिबीत राहत आलेला आहे. तो गरिबीत राहण्या मागची शास्त्रीय कारणे महात्मा फुलेंनी आपल्या साहित्यातून विशद केलेली आहे. शेतकऱ्यांच्या गरिबीचे महत्त्वपूर्ण कारण म्हणजे भारतातील आत्तापर्यंतच्या सर्व सरकारांनी शेती आणि शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारावी यासाठी विशेष असे प्रयत्न केलेले नाहीत. शेतकऱ्यांमध्ये शिक्षणाचा अभाव आणि यामुळे अंधश्रद्धा, देवभोळेपणा, देवभोळेपणा, सण-उत्सव वर अमाप खर्च, ग्रहताऱ्यांच्या शांततेसाठी खर्च इत्यादी आहेत.

३.५ सारांश

महात्मा फुले यांना सर्वसमावेशक आर्थिक विकासाचे उदगाते असे संबोधले जाते कारण देशांमधील आर्थिक व सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी महात्मा फुलेंनी आयुष्यभर कार्य केले. त्यांनी आपले विचार ग्रंथांच्या माध्यमातून मांडलेले आहेत. त्यांच्या मते शेती आणि शेतकऱ्यांच्या मागासलेपणाला कारणीभूत असलेल्या घटकांमध्ये सुधारणा करणे अधिक गरजेचे आहे. त्यासंदर्भाने अनेक वास्तवादी सुधारणा महात्मा फुलेंनी स्वतः घडवून आणल्या व सरकारांनी, शेतकऱ्यांनी आणि ब्राह्मण वर्गांनी कशा पद्धतीने वागावे यासंदर्भात उपाययोजना सुचवलेल्या आहेत. जेणेकरून भारतीय शेती आणि शेतकरी यांची स्थिती सुधारेल. त्या सुधारणा थोडक्यात पुढील प्रमाणे सुचवलेल्या आहेत.

१) सरकारने ठीक ठिकाणी धरणे बांधावीत व कालव्याद्वारे कमी खर्चात शेतकऱ्यास पाणी पुरवावे.

२) या कालव्याच्या पाण्यावर तोटी (मीटर) बसवावी जेणेकरून शेतकऱ्याने जेवढ्या पाण्याचा वापर केला तेवढ्याच पाण्याचे पैसे त्याला द्यावे लागतील आणि पाण्याचा वापर चिकाटीने होईल.

३) शेतकऱ्याला त्याच्या शेतात जेथे पाण्याचे झरे असतील तेथे विहिरी खोदून बांधून द्याव्यात.

४) रिकाम्या बसलेल्या शिपायांच्या हाताने शेतकऱ्यांच्या शेतात बांधावर व टेकड्यांवर सरी खोदून जागोजागी छोटे-छोटे बंधारे बांधावेत जेणेकरून पाणी जमिनीत मुरेल, जमिनीची झीज होणार नाही व आसपासच्या शेतकऱ्यांच्या विहिरीना बाराही महिने पाणी उपलब्ध असेल.

५) सरकार जसे मोठ्या मोठ्या उद्योजकांचे व्याज माफ करते तसेच शेतकऱ्यांचे व्याज माफ करावे.

६) शेतकऱ्यांच्या उत्पादनावर कर आकारू नये व दुष्काळाच्या काळात शेतकऱ्यांवरील सर्वच कर माफ करावेत.

७) सर्वांना मोफत शिक्षण उपलब्ध करून द्यावे व शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिकविण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातीलच व्यक्तीस शिक्षक म्हणून नेमावे.

८) सरकारी नोकऱ्यांमध्ये सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून द्यावी.

९) परदेशातून धान्याच्या नवीन प्रजातीची बियाणे आणि शेळ्या-मेंढ्या सारख्या पाळीव आणि उपयोगी प्राण्यांच्या नवीन प्रजाती भारतात आणाव्यात.

१०) रानटी जनावरांपासून शेतकऱ्यांची सुरक्षा करावी जेणेकरून शेतकरी रात्रीला आरामात झोप काढेल ज्यातून त्याचे आरोग्य चांगले राहील व त्यांची उत्पादन क्षमता वाढेल. शेतीचे नुकसान होणार नाही.

११) सरकारने वेळोवेळी तालुक्याच्या ठिकाणी कृषी प्रदर्शने भरवावीत व शेतकऱ्याच्या हुशार मुलास परदेशात विकसित राष्ट्रांमध्ये होत असलेल्या शेतीची माहिती घेण्यासाठी सरकारी खर्चाने परदेशात पाठवावे.

१२) सरकारी देशी आणि विदेशी कर्मचाऱ्यांवर अतिरेकी खर्च टाळावा व उरलेला पैसा शेतीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी वापरावा.

१३) शेतकऱ्यांनी शिकून-सवरून स्वतःच्या डोक्याचा वापर करून व्यवसाय आणि व्यवहार करावा. इतर कोणाच्याही म्हणजे धर्म मार्तंडाच्या नांदी लागून अंधश्रद्धेने वागू नये.

१४) सणावर आणि लग्नावर तसेच उत्सवावर अतिरेकी खर्च करू नये व ग्रहशांती च्या फंद्यात पडून स्वतःची वाताहत करून घेऊ नये.

१५) स्वतः अधिक उद्योगशील बनावे आणि आपले घर स्वच्छ ठेवून अधिकाधिक उत्पादन करून अधिकाधिक उत्पन्न कसे मिळवता येईल यावर लक्ष केंद्रित करावे.

इत्यादी सुधारणा सुचवून भारतीय शेती आणि शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारता येईल असे विचार महात्मा फुले यांनी मांडलेले आहेत. महात्मा फुले यांनी सुचविलेल्या उपाययोजनांची अंमलबजावणी भारतामध्ये अजूनही पूर्णतःहा करण्यात आलेली नाही. त्यामुळे आजही आपल्या देशात शेतीची आणि शेतकऱ्यांची स्थिती खराब असलेली दिसून येते. आजही शेतकरी कर्जबाजारी झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या करीत असलेले दिसून येतात. आज स्थितीला संपूर्ण भारताचा विचार केला तर अजूनही ५०% शेती पूर्णतः पावसाच्या

पाण्यावर अवलंबून आहे. म्हणजे सिंचन सुविधा उपलब्ध झालेली नाही. तर महाराष्ट्राचा विचार केल्यास परिस्थिती अधिकच खराब असलेली दिसून येते. महाराष्ट्रात एकूण शेत जमिनीच्या केवळ १ ८ टक्के शेत जमीन सिंचनाखाली आहे तर ८२ टक्के शेतजमीन पूर्णतः पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. शेतकऱ्यांमधील अंधश्रद्धा अजूनही शेतकऱ्यांनी सोडून दिलेली नाही. धर्ममार्तंडांच्या ऐकून सण, उत्सव आणि लग्न कार्यावर अमाप पैसा खर्च करीत असलेले दिसून येतात.

३.६ प्रश्न

दीर्घ प्रश्न:

१) महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार भारताच्या सर्वसमावेशक आर्थिक विकासासाठी होते ते स्पष्ट करा.

२) महात्मा फुले यांनी लिहिलेल्या भारतीय शेतकऱ्यांमधील गरिबीची कारणे स्पष्ट करा.

लहान प्रश्नः

१) ब्रिटिश राजवटीत भारतातील शेतकऱ्यांची परिस्थिती थोडक्यात सांगा.

२) महात्मा फुले यांनी भारतीय शेती आणि शेतीची परिस्थिती सुधारण्यासाठी कोणत्या सूचना सुचवल्या आहेत.

३.७ संदर्भ

- महात्मा ज्योतिराव फुले (२०१ ०) "शेतकर्याचा असुड" प्रकाशक डॉ. अशोक गायकवाड, कौशल्य प्रकाशन, हडको औरंगाबाद.
- महात्मा ज्योतिराव फुले (१ ८८४) "इशारा" महात्मा फुले समग्र वांग्मय, संपादक, यशवंत दिनकर फडके, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- महात्मा ज्योतिराव फुले (१ ८५५) "तृतीय रत्न" महात्मा फुले समग्र वांग्मय, संपादक, यशवंत दिनकर फडके, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- महात्मा ज्योतिराव फुले (१ ८६९) "ब्राह्मणांचे कसब" महात्मा फुले समग्र वांग्मय, संपादक, यशवंत दिनकर फडके, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- महात्मा ज्योतिराव फुले (१ ८६९) "ब्राह्मणांचे कसब" महात्मा फुले समग्र वांग्मय, संपादक, यशवंत दिनकर फडके, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे पत्र (१ ९९१) "महात्मा फुले समग्र वांग्मय", संपादक, यशवंत दिनकर फडके, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- धनश्री महाजन (२००७) "आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र" विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.

❋❋❋❋❋❋❋

४

महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार

घटक रचना

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार

४.३ स्वयंपूर्ण ग्राम अर्थव्यवस्था

४.४ श्रम प्रतिष्ठा

४.५ विश्वस्तता

४.६ सर्वोदय

४.७ सारांश

४.८ प्रश्न

४.० उद्दिष्टे

- महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार अभ्यासणे.
- स्वयंपूर्ण खेडी या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- श्रमप्रतिष्ठा, विश्वस्तता, ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि सर्वोदय संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

४.१ प्रस्तावना

भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामात महत्त्वाची भूमिका पार पाडणारे प्रमुख नेते म्हणून महात्मा गांधींची ओळख जगभर आहे. महात्मा गांधी यांनी देशाचा आर्थिक विकास होण्याच्या दृष्टिकोनातून आपले विचार मांडलेले आहेत. ज्या विचारांचा आपण येथे अभ्यास करणार आहोत. महात्मा गांधींचे पूर्ण नाव मोहनदास करमचंद गांधी असे आहे. गांधींचा जन्म २ ऑक्टोबर १ ८६९ मध्ये गुजरातमधील पोरबंदर येथे झाला. मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण भारतात घेऊन पुढील शिक्षण त्यांनी इंग्लंडमधून पूर्ण केले. त्यांची सर्वोच्च पदवी म्हणजे बॅरिस्टर त्यांनी इंग्लंडमधून प्राप्त केली. त्यानंतर एका खटल्याच्या संदर्भाने महात्मा गांधी १ ८९३ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेत गेले. तेथील होत असलेल्या अत्याचाराच्या विरोधात तेथील सरकारच्या विरुद्ध सत्याग्रहाचा अवलंब करून आंदोलन केले. महात्मा गांधींनी भारतात येऊन सर्वप्रथम भारत भ्रमण केले व नंतर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस मध्ये कार्य करण्यास सुरुवात केली. गांधींनी १ ९२० पासून भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस द्वारे चालवल्या जाणाऱ्या चळवळीची सर्व सूत्रे आपल्या हाती घेऊन विविध आंदोलने सत्याग्रहाच्या मार्गाने केली.

त्यामध्ये प्रमुख आंदोलन 'असहकार आंदोलन १ ९२०', ' दांडी यात्रा १ ९३०' 'सविनय कायदेभंग' 'चले जाव आंदोलन १ ९४२' इत्यादी. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर ३० जानेवारी १ ९४८ ला नथुराम गोडसे नावाच्या माथेफिरू ने महात्मा गांधींची हत्या केली.

४.२ महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार

महात्मा गांधींचे विचार तत्कालीन परिस्थितीच्या संदर्भाने आर्थिक दृष्टिकोनातून व्यवहारवादी होते असे म्हणता येईल. कारण इंग्रजांचा शासन काल आणि भारतातील समाजस्थिती, वर्ण व्यवस्था आणि गरिबीचे वाढलेले प्रमाण या स्थितीत देशांमध्ये व्यक्तीने आनंदी राहण्यासाठी कमीत कमी गरजा आणि साधी राहणी हे गृहीत धरून गांधीजींनी आपले आर्थिक तत्त्वज्ञान मांडलेले आहे. त्यांच्या मते, नीतिशास्त्र आणि अर्थशास्त्र यांना परस्परांपासून वेगळे केले जाऊ शकत नाही. महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार हे सत्य, अहिंसा, श्रम प्रतिष्ठा, साधेपणा इत्यादी तत्वावर आधारित आहेत. गांधींचे आर्थिक विचार अभ्यासताना त्यांची विश्वस्त संकल्पना, सर्वोदय संकल्पना आणि सर्वोदय समाज, ग्रामस्वराज आदर्श व खेडे, यांत्रिकीकरणासंदर्भातील विचार, विकेंद्रीकरणा संदर्भातील विचार, स्वदेशी वस्तूंचा वापर, श्रमप्रतिष्ठा बाबत चे विचार आणि साम्यवादी विचारसरणी इत्यादी संकल्पनांच्या माध्यमातून गांधीजींचे आर्थिक मांडलेले आहेत.

याठिकाणी आपण महात्मा गांधी यांचे स्वयंपूर्ण खेडी, श्रमप्रतिष्ठा, विश्वस्त संकल्पना आणि सर्वोदय संकल्पनेच्या बाबतीत मांडलेले विचार अभ्यासणार आहोत.

४.३ स्वयंपूर्ण ग्राम अर्थव्यवस्था

गांधीजींनी स्वयंपूर्ण खेड्याची संकल्पना मांडलेली आहे. त्यांच्या मते 'खरा भारत हा खेड्यात राहतो' म्हणून त्यांनी खेड्याकडे चला अशीही हाक दिलेली आहे. खेड्यांचा विकास झाला तर देशाचाही विकास होतो कारण खेड्यात राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण खूप जास्त आहे. खेड्यांमध्ये अगोदरच्या काळात खेड्यातील नागरिकांच्या गरजा कमी होत्या व त्यांची पूर्तता खेड्यातल्या खेड्यात होत होती. त्यामुळे खेडी स्वयंपूर्ण होती व तेथील जनता सुखी आणि समाधानी होती. म्हणून, अशा स्वयंपूर्ण खेड्यांची निर्मिती देशात व्हावी अशी गांधीजींची इच्छा होती.

गावातील छोटे छोटे कारागीर हे गावातील लोकांना लागणाऱ्या आवश्यक वस्तू व जीनसा तयार करून विकायचे. अन्नधान्य, भाजीपाला आणि फळे ही शेतकऱ्यांकडून घ्यायची. खेड्यातील पैसा खेड्यातच राहत होता व एकमेकांचे एकमेकांशी आर्थिक व्यवहार सातत्याने चालत राहून त्यांच्यामध्ये व्यवहारिक सामंजस्यता होती. खेड्यातील लोक आनंदी जीवन जगत होते. परंतु ब्रिटिश सरकार आल्यापासून खेडे हे परावलंबी झालेले आहेत. खेड्यातील व्यवसाय बंद पडून जनतेमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण वाढले आहे. गांधींची ग्राम स्वराज ही संकल्पना प्रामुख्याने आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण खेड्यावर आधारित होती. त्यांना असे अपेक्षित होते की प्रत्येक खेडे हे परिपूर्ण गणराज्य असावे.

आदर्श खेडे कसे असावे या बाबतीत महात्मा गांधींनी आदर्श खेड्याची काही वैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत.

- अन्न व वस्त्राबाबत प्रत्येक खेडे स्वयंपूर्ण असावे.
- प्रत्येक खेड्यात सांडपाण्याची योग्य व्यवस्था व स्वच्छ रस्ते आणि सुंदर अशी व्यवस्था असावी.
- प्रत्येक खेड्यात शाळा, दवाखाने, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, समाज मंदिर आणि धर्मशाळा असाव्यात.
- प्रत्येक खेड्यात मुलांना खेळण्यासाठी मैदाने असावीत.
- सर्वांना मूलभूत शिक्षणाची मोफत सुविधा उपलब्ध असावी.
- सहकारी तत्त्वानुसार खेड्यातील सर्व उद्योग व व्यवसाय चालावेत.
- लोकशाही मार्गाने निवडून आलेल्या सदस्यांच्या मार्फत ग्रामपंचायतीचा कारभार चालावा.
- ग्रामपंचायतींना कायदे करून त्यांची अंमलबजावणी करण्याचे अधिकार असावेत.
- खेड्यामध्ये चांगली बाजारपेठ उपलब्ध असावी.
- प्रत्येक खेडे आर्थिक दृष्टिकोनातून स्वयंपूर्ण असावेत.
- शेतकऱ्यांनी जमिनीमधून अन्नधान्य सोबतच इतर भाजीपाला, फळे व नगदी पिकांचे उत्पादन घ्यावे.
- खेड्यामध्ये सिंचन सुविधा विकसित करून शेतीला मुबलक पाणी उपलब्ध करण्यावर भर द्यावा.

भारतातील खेडी की अनेक समस्यांनी आज वेढलेली आहेत. जसे की दारिद्र्य, आरोग्याच्या सुविधांचा अभाव, शिक्षणाचा अभाव, सिंचनाचा अभाव, पिण्याच्या पाण्याची वन वन, रस्त्यांची अनुपलब्धता इत्यादी समस्या सोडविल्यावरच ग्रामीण जीवन सुखी होऊ शकेल. त्यासाठी सर्वप्रथम ह्या समस्या सोडविण्यावर भर दिला गेला पाहिजे असे मत महात्मा गांधींचे होते. यासोबतच ग्रामीण उद्योगांची पुनरुज्जीवन करावे उदाहरणार्थ खादी उद्योग, साबण तयार करणे, कागद तयार करणे, कातडी कमविणे इत्यादी उद्योग ग्रामीण भागांमध्ये उभारण्यावर अधिक भर दिला पाहिजे. जेणेकरून कृषीमध्ये निर्माण झालेली बेरोजगारी विशेषतः प्रच्छन्न बेरोजगारी कमी करता येईल. या सर्वांमध्ये खादी उत्पादन वाढविण्यावर गांधीजींनी अधिक भर दिलेला दिसून येतो.

४.४ श्रम प्रतिष्ठा

ज्याप्रमाणे अण्णाभाऊ साठे श्रमाला प्रतिष्ठा देताना म्हणायचे “पृथ्वी ही कोण्या शेषनागाच्या डोक्यावर तरलेली नसून ती कष्टकऱ्या श्रमिकांच्या तळहातावर तरलेली आहे”, त्याचप्रमाणे महात्मा गांधींनीही श्रमाला प्रतिष्ठा दिलेली आहे. श्रम ही देशाची महत्त्वपूर्ण संपत्ती आहे. इतकेच नव्हे तर तिचे महत्त्व भांडवलपेक्षाही कमी नाही. श्रमाची पूजा करावी म्हणजे आपले आरोग्य चांगले राहते व प्रत्येक माणसाला आपले आरोग्य चांगले ठेवायचे असेल तर त्याने

दिवसातून कमीत कमी दोन तास श्रम केले पाहिजे. नसता, त्याच्या आरोग्यामध्ये बिघाड होण्याची शक्यता असते व सुखी जीवन नष्ट होऊ शकते. श्रमाला प्रकृती चा एक नियम गांधींनी समजला. जी व्यक्ती या निसर्ग नियमाचे उल्लंघन करेल किती नक्कीच अडचणीत येऊ शकते. शारीरिक श्रमामुळे आरोग्य तर चांगले राहते त्याच बरोबर मानवाची मानसिक शक्ती देखील वाढते असे विचार गांधींचे होते. माणसाचे एक पवित्र कर्तव्य म्हणजे शारीरिक श्रम करणे होय असे ते मानत. प्रत्येक कामाला, प्रत्येक व्यवसायाला ते समान दर्जाचे मानत असत. काम कोणतेही छोटे नसते अथवा मोठे नसते प्रत्येक उत्पादकीय काम हे देशाच्या विकासासाठी तेवढेच महत्त्वाचे असते. श्रमामुळे मनुष्याला समाजात प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे असे त्यांना नेहमी वाटायचे. ते स्वतः प्रत्येक दिवशी कमीत कमी दोन तास शारीरिक श्रम करायचे.

श्रम हा उत्पादनाचा प्रमुख घटक समजला जातो. देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढण्यासाठी देशातील उत्पादन आणि उत्पादक क्षमता वाढणे गरजेचे असते. उत्पादनक्षमता आणि उत्पादन वाढविण्यामध्ये श्रमिकांची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते. ज्या महत्त्वाचे इंजिनियर्स, डॉक्टर्स, व्यवस्थापक, प्राध्यापक, शिक्षक व इतर कर्मचारी असतात तितकेच महत्त्वाचे शारीरिक श्रम करणारे श्रमिक असतात. त्यामुळे श्रमाला प्रतिष्ठा ही दिलीच पाहिजे, जी महात्मा गांधींनी दिली.

४.५ विश्वस्तता

अपरिग्रह या कल्पनेतून विश्वस्त ही संकल्पना निर्माण झालेली आहे. संग्रह न करण्याची प्रवृत्ती म्हणजेच अपरिग्रह होय. गांधीजींच्या मते, समाजातील व्यवस्था ही आर्थिक विषमता निर्माण करणारी आहे. यामध्ये श्रीमंत आणि गरीब ज्यांना गांधीजींनी अहिरे आणि नाहीरे वर्ग असे वर्गीकरण केलेले आहे. अहिरे म्हणजे श्रीमंत व्यक्तींनी किती संपत्ती बाळगावी यावर कायद्यानुसार जरी बंदी नसली तरी नैतिकतेचा भाग म्हणून आणि सर्वांना सर्व मिळवून देण्याचा दृष्टिकोन म्हणून श्रीमंतांनी त्यांच्या संपत्तीतील काही भाग हा सातत्याने गरीब वर्गावर खर्च करावा व स्वतःकडे अधिकची संपत्ती बाळगू नये असा विचार मांडला.

भारतामध्ये गरिबीचे प्रमाण खूप जास्त होते व अजूनही भारतात गरिबी आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर नागरिकांना गरिबीतून बाहेर येणे गरजेचे होते परंतु भारतात गरीब किंवा दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत गेलेली आहे. भारताची लोकसंख्या जेवढी १ ९५१ मध्ये होती त्यापेक्षा जास्त गरीब लोक भारतात २०१ १ मध्ये होते. दुसऱ्या बाजूने लक्ष दिल्यास असे लक्षात येते की, जानेवारी २०२१ मध्ये भारतात १ ०२ अब्जाधीश होते त्यांचे प्रमाण जानेवारी २०२२ मध्ये १ ४२ पर्यंत वाढले. म्हणजे, एका बाजूला ब्जाधीशांची संख्या वाढत आहे तर दुसऱ्या बाजूला गरिबांचीही संख्या वाढत आहे. अशा परिस्थितीत गांधीजींनी सांगितलेली विश्वस्त संकल्पना नैतिक दृष्टिकोनातून मार्गदर्शक ठरणारी आहे.

गांधीजी हे सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गाने चालणारे होते. भारतात भांडवलदारांनी त्यांच्या जवळ प्रचंड संपत्ती बाळगलेली होती व आहे. त्यांच्याकडील संपत्ती बळजबरीने काढून घेणे हे गांधींना योग्य वाटत नसे. त्यामुळे, या भांडवलदार वर्गाचे हृदयपरिवर्तन करावे व त्यांच्याकडील संपत्ती गरिबाकडे जावी असे त्यांना सतत वाटत होते. निसर्गतः प्रत्येक

माणसाला अधिकाधिक संपत्तीचा संग्रह करण्याची आवड असते. परंतु, केवळ काही लोकांनी स्वतःकडेच अधिकची संपत्ती बाळगली तर इतर समाजावर त्याचे काय दूरगामी परिणाम होतील याविषयीची माहिती या व्यक्तींना सांगितली पाहिजे. व त्या भांडवलदारांनी विश्वस्त बनवून वागावे व संपत्तीचा वापर समाजासाठी करावा असे विचार महात्मा गांधींचे होते. ज्याप्रमाणे गांधीजींनी अहिंसेच्या मार्गाने इंग्रज सरकार विरोधात आंदोलन पुकारले, स्वातंत्र्यासाठी लढले, इंग्रजांचे हृदय परिवर्तन केले. अशारीतीने देशातील भांडवलदार वर्गांचे आणि श्रीमंत वर्गांचे हृदयपरिवर्तन करून त्यांच्यामध्ये विश्वस्त ही कल्पना रुजविली जाईल अशी आशा होती.

महात्मा गांधींच्या मते, विश्वस्तांची कल्पना प्रत्यक्षात साकार झाल्यास पृथ्वीवर समता प्रस्थापित होईल. कारण विश्वस्तांची कल्पना प्रत्यक्षात आल्यावर वर्ग संघर्ष नष्ट होईल. भांडवलदार वर्ग श्रमिकांची काळजी करेल. त्यांच्या हिताची काळजी घेईल. आपल्या संपत्तीतील काही वाटा आजूबाजूच्या गरीब समाजामध्ये वितरण करेल म्हणजे भांडवलदार वर्गाचीही भीती नष्ट होऊन गरिबांना वेळेवर त्यांच्या या गरजा पूर्ण होण्यापुरते उत्पन्न प्राप्त होईल. समाजामध्ये शांतता आणि अहिंसा वृत्ती वाढेल प्रवृत्ती.

विश्वस्त कल्पनेचं महत्व समजावून सांगताना गांधीजी सर्वांना असे सांगतात की, 'प्रत्येक व्यक्तीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी जग हे आवश्यकते एवढं मोठं आहे. परंतु मानवाच्या लालसा व त्यांचे समाधान करण्यात खूप लहान आहे' *The World is big enough to satisfy the needs of any person, but too small to satisfy human greediness.* म्हणून प्रत्येकाने आपल्या गरजा कमी ठेवून उर्वरित संपत्ती ही इतरांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी उपयोगी आणली पाहिजे नसता कितीही संपत्ती असेल तरीही समाधान लाभत नाही.

विश्वस्त ही संकल्पना गांधीजी नंतर प्रामुख्याने विनोबा भावे यांनी पुढे नेली. भारतात जमीन सुधारणा होत असताना आणि मोठ्या जमीनदारकडून जमिनी अल्पभूधारकांना अथवा भूमी कामगारांना देत असताना जमीनदार वर्गात नाराजी होती. अशा परिस्थितीत कायद्याद्वारे जमीन न घेता त्यांना विश्वस्त बनवून त्यांनी जमिनी दान कराव्यात अशाप्रकारे ***भूदान चळवळ*** विनोबा भावे यांनी भारतात राबविली.

४.६ सर्वोदय

सर्वोदय म्हणजे सर्वांचा उदय अथवा सर्वांचे कल्याण होय. महात्मा गांधी सर्वोदय ही कल्पना त्यांच्या जीवनाचा आधार बनविली. गांधी यांच्या मते सर्व प्रकारच्या राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक दुखावर रामबाण औषध म्हणजे सर्वोदय होय. जॉन रस्किन यांच्या 'Un to the Last' या पुस्तकाचे भाषांतर गांधींनी "सर्वोदय" या नावाने केले.

गांधींना अपेक्षित सर्वोदय संकल्पनेची वैशिष्ट्ये:

१. सर्वांचे कल्याण म्हणजेच सर्वोदय होय. याचा अर्थ सर्वांच्या कल्याणात व्यक्तीचे कल्याण समाविष्ट असतेच.

२. कष्टकरी कामगार, शेतकरी, हस्त व्यवसायिक व इतरांचे जीवन सुखमय असले पाहिजे.

३. सर्वांच्या कामाला समान दर्जा असला पाहिजे. थोडक्यात घरकाम करणारी व्यक्ती अथवा वकील यांचे काम व दर्जा समानच असून त्या कार्याचे मूल्य समान असावे.

४. प्रत्येक व्यक्तीस उत्पन्न प्राप्त करण्याचा आणि जगण्याचा मूलभूत अधिकार असावा.

५. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी समान संधींची उपलब्धता असावी.

६. सर्वांचे समान हीच साधले जावे.

सर्वोदयाच्या प्रसारा मागील गांधीजींची महत्त्वाची भूमिका म्हणजे समाजाचा सर्वांगीण विकास करणे आहे. समाजातील विशिष्ट वर्णचा, विशिष्ट जातीचा, विशिष्ट गटाचा किंवा विशिष्ट व्यक्तींचा विकास झाला तर त्यामुळे समाजाचे संपूर्ण कल्याण साधले जात नसते. तर, प्रत्येक व्यक्ती, प्रत्येक वर्ण, प्रत्येक जात आणि प्रत्येक गटाचा आर्थिक विकास झाला तरच खऱ्या अर्थाने समाजाचे कल्याण आणि पर्यायाने देशाचे कल्याण होत असते. त्यामुळे सर्वोदय व्हावा सर्वोदय समाज स्थापन होऊ होऊन कार्य घडावे अशी इच्छा गांधीजींची होती.

सर्वोदय समाज कसा असावा यासंदर्भात संकल्पित बाबी:

i) सर्वोदय समाजातील लोक समानतेने राहतील.

ii) सर्व जाती धर्माचा आदर केला जाईल.

iii) समाजाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी कटिबद्धता असेल.

iv) या समाजात अस्पृश्यता नसेल.

v) सर्वांना शिक्षणाची समान संधी उपलब्ध असेल.

vi) कामगार आणि मालक यांच्यामध्ये संघर्ष नसेल.

vii) जमीनदार आणि कुळे यांच्यात संघर्ष नसेल.

viii) छोट्या उद्योगांना अधिक वाव असेल व मोठ्या उद्योगांच्या विस्तारावर मर्यादा असतील.

ix) उद्योगांमध्ये श्रम प्रधान उत्पादन तंत्राचा अधिक प्रमाणात वापर केला जाईल.

सर्वोदय ची कार्यक्रम पत्रिका:

a) श्रमिकांचे भांडवलदारांना कडून व शेतकऱ्यांचे जमीनदारांकडून कोणत्याही प्रकारे शोषण होऊ नये म्हणून श्रमिक आणि शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या संघटना स्थापन कराव्यात.

b) देशातील शेतकरी आणि श्रमिक वर्गाच्या राहणीमानात वाढ घडवून आणण्यासाठी ठोस उपाय योजना कराव्यात.

c) समाजातील प्रत्येक घटकाला आणि प्रौढ व्यक्तींना कामा व्यतिरिक्त असलेल्या वेळेत शिक्षण आणि तांत्रिक शिक्षण द्यावे.

d) मागास राहिलेल्या खेड्यांचा व एकूणच ग्रामीण भागाचा विकास करण्यासाठी ग्रामीण भागात उद्योग उभे करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

e) ग्रामीण भागात सर्व पायाभूत सोयी सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.

f) ग्रामीण भागात आरोग्य आणि स्वच्छतेवर विशेष लक्ष केंद्रित करावे.

g) सरकारच्या विकास योजना ग्रामीण भाग किंवा खेड्यांना स्वयंपूर्ण करण्याच्या दृष्टीने आखाव्यात.

h) ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंबाने मुख्य व्यवसायासोबत सूतकताई चा व्यवसाय केल्यास त्यांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ होईल व त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारू शकेल.

i) देशात आर्थिक समानता प्रस्थापित करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात यावे.

j) विविध धर्म आणि जाती जातींमध्ये सलोखा निर्माण व्हावा.

l) सर्वप्रकारच्या सत्तेचे विकेंद्रीकरण व्हावे.

m) उपयुक्त सर्व सेवांचे राष्ट्रीयीकरण व्हावे.

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर काही दिवसातच महात्मा गांधींची हत्या झाल्यामुळे त्यांनी ठरविलेल्या सर्वोदय आणि विश्वस्त संकल्पना प्रत्यक्षात देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अमलात आल्या नाही. त्यांच्या पश्चात स्थापन झालेल्या सरकारने मोठ्या प्रमाणावर या मार्गाने नियोजन केले नसल्याने भारतात सर्वोदय अथवा विश्वस्त या कल्पनांची प्रत्यक्षामध्ये अनुभूती आली नाही. काही प्रमाणात गांधीजींच्या पश्चात विनोबा भावे आणि जयप्रकाश नारायण यांच्याकडून काही बाबी पूर्ण करण्याच्या दिशेने प्रयत्न झाले. परंतु त्यास संपूर्ण यश आलेले दिसून येत नाही.

स्वदेशी बाबतचे विचार:

महात्मा गांधींनी असे स्पष्ट केले की, भारतातील नागरिकांनी देशात उत्पादित झालेल्याच वस्तूंची खरेदी करावी व उपयोग करावा. देशातील वस्तू परदेशी वस्तूच्या तुलनेत किंमतीने महाग असल्या व गुणवत्तेने कमी असल्या तरीही परदेशी वस्तू ऐवजी देशी वस्तूंचाच वापर करावा. कारण, देशातील वस्तूंचा उपयोग केल्याने देशातील त्या वस्तूंचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांमध्ये अधिक कामगार निर्माण होतो, उत्पादन वाढते, राष्ट्राचे उत्पन्न वाढते. राष्ट्रातून परदेशात जाणारा पैसा वाचतो. ज्याचा उपयोग समाज कल्याणासाठी राष्ट्र करू शकतो. इंग्रज भारतात येण्यापूर्वी भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार खूपच अत्यल्प होता. परकीय वस्तूंची आयात देशात अत्यल्प होती. त्यामुळे देशातील छोटे उद्योजक, कारागीर यांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार प्राप्त होत असे. त्यांचे उत्पन्न वाढत असे. त्यांचे उत्पन्न वाढल्याने शेतकऱ्यांच्या उत्पादनास मागणी होत असे. परंतु आयात वस्तूंचा उपयोग देशातील नागरिकांनी वाढविल्यामुळे आपल्या देशातील आर्थिक संपत्तीचा ओघ परदेशात जाऊ लागून देश व देशातील जनता गरीब झाली. त्यामुळे प्रत्येक भारतीयांनी स्वदेशी वस्तूंचा वापर करावा. हे करीत असताना गांधीजींनी विदेशी वस्तूंची होळी केलेली आढळून येते.

४.७ सारांश

महात्मा गांधींनी देशाच्या आर्थिक विकासासाठी महत्त्वपूर्ण विचार मांडलेले आहेत. ज्यांचा अभ्यास आपण महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार या दृष्टिकोनातून करतो. महात्मा गांधी हे सत्य, अहिंसेच्या मार्गाने लढा उभारून स्वातंत्र्य मिळवून देण्यामध्ये अग्रणी ठरतात. सर्व भारतीयांनी स्वदेशी वस्तूंचा वापर करावा. व्यक्तीने विश्वस्त बनावे म्हणजे कितीही संपत्ती येत असली तरी ती साठवून न ठेवता ती इतरांमध्ये समानतेने वितरित करण्याचा प्रयत्न करावा. तसेच आर्थिक विषमता कमी करावी या संदर्भाने विचार मांडलेले आहेत. सर्वोदय समाज निर्माण करण्याच्या दृष्टिकोनातून सर्वोदय समाजाची संकल्पना गांधीजींनी मांडली. भारत हा देश अजूनही खेड्यांचा देश म्हणून संबोधला जातो. कारण भारतात खेड्यात राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण अजूनही ६८ टक्के पर्यंत आहे. ही खेडी विकसित आणि स्वयंपूर्ण झाल्यास भारताचा सर्वांगिन विकास होईल. म्हणून 'खेड्याकडे चला' आणि खेड्यांमध्ये विकास घडवून आणण्याचा विचार मांडलेला आहे. गांधीजींचा संपूर्ण यांत्रिकीकरणाला विरोध होता परंतु ते पूर्णतः यांत्रिकीकरणाच्या विरोधात होते असे नाही. तर यांत्रिकीकरण हे श्रमप्रधान तंत्रज्ञानावर आधारित असावे अशी त्यांची इच्छा होती. गांधीजींनी शेतकऱ्यांना, शेतमजुरांना व ग्रामीण भागातील प्रत्येक व्यावसायिकाला प्रमुख व्यवसायासोबत दुसरा व्यवसाय करण्याचा सल्ला दिलेला आहे. त्यात महत्वपूर्ण म्हणजे सूत कातण्याचा व्यवसाय प्रत्येकाने केला तर त्याच्या उत्पन्नात वाढ होऊ शकते असे विचार मांडले.

टीकाकारांच्या मते महात्मा गांधी यांनी मांडलेले आर्थिक विचार हे आदर्शवादी विचार आहेत उदाहरणार्थ, विश्वस्थ, सर्वोदय इत्यादी. वास्तवात मात्र या विचारांवर चालणारी लोक खूपच कमी आहेत. त्यामुळे महात्मा गांधी यांनी जरी हे विचार मांडलेले असले तरीही या विचारावर मात्र कोणताही उद्योजक अथवा भांडवलदार किंवा श्रीमंत व्यक्ती चालत असताना दिसून येत नाही. उलट याच्या विपरीत चालत असलेले भांडवलदार दिसून येतात. जसे की भारतास स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे पूर्ण झाली तरीदेखील भारतामधून दारिद्र्य संपलेलं नाही. व दुसऱ्या बाजूला अब्जाधीशांची संख्या १ ४२ पर्यंत जाऊन पोहोचलेली आहे. अशी आर्थिक विषमतेची दरी देशात फोफावलेली आहे. सामाजिक विषमताही मोठ्या प्रमाणात आढळून येते.

४.८ प्रश्न

(दीर्घोत्तरी प्रश्न)

१) महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार विशद करा.

२) महात्मा गांधींचे विश्वस्त संदर्भातील विचार विशद करा.

(लघुत्तरी प्रश्न)

३) सर्वोदय ही संकल्पना सांगून त्याची वैशिष्ट्ये लिहा.

४) महात्मा गांधींची स्वयंपूर्ण खेळाची संकल्पना विशद करा.

५) स्वदेशीच्या वापरातून देशाचा विकास कसा होईल ?

❄❄❄❄❄❄❄

५

डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार

घटक रचना

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रस्तावना

५.२ डॉ. आंबेडकरांचे राज्य समाजवादाचे प्रकरण

५.३ रुपयाची समस्या

५.४ सार्वजनिक वित्त

५.५ सारांश

५.६ प्रश्न

५.० उद्दिष्टे

- डॉ. बी.आर. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार समजून घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना मदत करणे.
- डॉ. आंबेडकरांचे राज्य समाजवाद, रुपयाची समस्या आणि सार्वजनिक वित्त याविषयीची मते शिकणाऱ्यांना समजून घेवून त्यांचे विश्लेषण करणे.

५.१ प्रस्तावना

भीमराव रामजी आंबेडकर (१४ एप्रिल, १८९१ - ६ डिसेंबर, १९५६) हे भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, समाजसुधारक आणि राजकीय नेते होते ज्यांनी भारतीय संविधानाचा मसुदा तयार करणाऱ्या समितीचे नेतृत्व केले होते, त्यांनी पहिल्या मंत्रिमंडळात कायदा व न्याय मंत्री म्हणून काम केले होते. जवाहरलाल नेहरू यांनी हिंदू धर्माचा त्याग केल्यानंतर दलित बौद्ध चळवळीला प्रेरणा दिली.

आंबेडकर एल्फिन्स्टन कॉलेज, बॉम्बे विद्यापीठातून पदवीधर झाले, आणि कोलंबिया विद्यापीठ आणि लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये अर्थशास्त्राचा अभ्यास केला, अनुक्रमे १९२७ आणि १९२३ मध्ये डॉक्टरेट मिळवली. तसेच ग्रेज इन, लंडन येथे कायद्याचे प्रशिक्षण घेतले. त्याच्या सुरुवातीच्या कारकिर्दीत, ते एक अर्थशास्त्रज्ञ, प्राध्यापक आणि वकील होते.

त्यांचे नंतरचे जीवन त्यांच्या राजकीय क्रियाकलापांनी चिन्हांकित केले; भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी मोहीम आणि वाटाघाटी, जर्नल्स प्रकाशित करणे, दलितांसाठी राजकीय हक्क आणि सामाजिक स्वातंत्र्याची वकिली करणे आणि भारताच्या राज्याच्या स्थापनेत महत्त्वपूर्ण योगदान देणे यात त्यांचा सहभाग होता. १९५६ मध्ये त्यांनी दलितांचे सामूहिक धर्मांतर सुरू करून बौद्ध धर्म स्वीकारला.

१९९० मध्ये, भारतरत्न हा भारताचा सर्वोच्च नागरी पुरस्कार आंबेडकरांना मरणोत्तर प्रदान करण्यात आला.

५.२ डॉ. आंबेडकरांचे राज्य समाजवादाचे प्रकरण

राज्य समाजवाद हा समाजाच्या सर्व घटकांच्या विकासासाठी पर्यायी दृष्टिकोन आहे. राज्य समाजवाद भांडवलशाही आणि समाजवादातील मूळ समस्यांवर उपाय म्हणून कार्य करू शकतो. आर्थिक विकासासाठी राज्याचा सहभाग आवश्यक आहे, असे आंबेडकरांचे ठाम मत होते. त्यांचा असा विश्वास होता की राज्याने विकासात कृतिशील भूमिका घेतली पाहिजे जेणेकरून असुरक्षित आणि गरीबांना फायदा होईल.

राज्य समाजवाद समुदायांना अधिक चांगल्या संधी प्रदान करतो आणि प्रादेशिक असमानता आणि जनतेचे शोषण रोखतो. आंबेडकरांचा असा विश्वास होता की संसाधनांचे विभाजन आणि असमान वितरण हे जनतेचे दडपण आणि शोषणाचे मुख्य कारण आहे. जोपर्यंत व्यवस्थेमध्ये शोषण आहे तोपर्यंत विकास अशक्य आणि स्वप्नच राहील. राज्य समाजवादाच्या माध्यमातून हे शोषण केवळ राज्यच कमी करू शकते.

आंबेडकरांचा विश्वास होता की, ‘राज्यावर लोकांच्या आर्थिक जीवनाचे नियोजन करण्याचे दायित्व खाजगी उद्योगांना बंद न करता उत्पादकतेच्या सर्वोच्च बिंदूकडे नेले जाईल आणि संपत्तीचे न्याय्य वितरणही होईल.

त्यानुसार आंबेडकरांनी आर्थिक शोषणाविरुद्ध समाजातील असुरक्षित घटकांना संरक्षण देण्याच्या उद्देशाने आर्थिक धोरणाची मांडणी सुचविली. ही योजना, त्यांनी संविधान सभेला दिलेल्या मेमोरँडमच्या कलम ४, कलम २ मध्ये स्पष्ट केलेली आहे, ती खालीलप्रमाणे आहे:

- शेती हा राज्याचा उद्योग असेल.
- प्रमुख उद्योग राज्याच्या मालकीचे आणि चालवले जातील.
- प्रत्येक प्रौढ नागरिकासाठी जीवन विमा पॉलिसी अनिवार्य असेल.
- राज्य खाजगी व्यक्तींकडे मालक, भाडेकरू किंवा गहाण, प्रमुख आणि मूलभूत उद्योग आणि विमा क्षेत्र म्हणून धारण केलेल्या शेतजमिनीतील निर्वाह हक्क प्राप्त करेल आणि डिबेंचर जारी करून मालकांना भरपाई देईल.
- अधिग्रहित केलेली शेतजमीन प्रमाणित आकाराच्या शेतात विभागली जाईल आणि गावातील रहिवाशांना जाती किंवा पंथाचा भेद न करता भाडेकरू या संदर्भाने दिली जाईल.

आंबेडकरांची योजना अशा प्रकारे शेतीच्या एकत्रित पद्धतीसह आणि उद्योगाच्या क्षेत्रात राज्य समाजवादाच्या सुधारित स्वरूपासह शेतीवर राज्य मालकीचा प्रस्ताव देते. आंबेडकरांच्या मते, "धारणेचे एकत्रीकरण आणि भाडेकरू कायदे निरुपयोगीपेक्षा वाईट आहेत". ते शेतीत समृद्धी आणू शकत नाहीत. भूमिहीन मजुरांना एकत्रीकरण किंवा भाडेकरार कायदा काहीही मदत करू शकत नाही.

सध्याच्या विकासाच्या स्थितीत उद्योग आणि शेती यांनी एकत्र जायला हवे. कृषी क्षेत्राची उत्पादकता खालावली आहे आणि विविध शक्तींच्या प्रगतीमुळे श्रमाची उत्पादकता कमी होत आहे. तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे आणि बाजारपेठेतील शक्तींच्या आगमनाने, कृषी क्षेत्र आणि लघु उद्योग धोक्यात आले आहेत. नफा आणि शाश्वतता हा प्रश्न बनला आहे.

राज्याने अशा समस्यांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे, असे आंबेडकरांनी योग्यच प्रतिपादन केले. गरीब आणि उपेक्षितांचे प्रश्न सोडवताना, मूलभूत संसाधनांचे वितरण करण्यासाठी राज्याने पुढाकार घेणे आवश्यक आहे. म्हणून, असा युक्तिवाद केला जाऊ शकतो की राज्य समाजवाद हा संपत्तीचे समान वितरण आणि जनतेचे कल्याण घडवून आणण्यासाठी एक पर्यायी दृष्टीकोन आहे.

भारताच्या संदर्भात, सुधारणेनंतरच्या काळात गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील वर्ग आणि जात यांच्यातील दरी कमी झाली आहे. सरकारच्या होकारार्थी कारवाईचा हा पर्व आहे. पर्यायी संधी आता जनतेला आणि उपेक्षित घटकांना उपलब्ध झाल्या आहेत. तथापि, दुर्दैवाने, राज्याच्या सक्रिय भूमिकेने हे प्रभावीपणे होऊ शकलेले नाही. त्यामुळे आंबेडकरांनी योग्यच भर घातल्याप्रमाणे राज्याने कृतीशील आणि आघाडीची भूमिका घेणे ही काळाची गरज आहे.

५.३ रुपयाची समस्या

आंबेडकर हे आर्थिक अर्थशास्त्रज्ञ होते. १९२३ मध्ये त्यांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून प्रो. एडविन कॅनन यांच्या मार्गदर्शनाखाली डॉक्टरेट मिळवली. "द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी: इट्स ओरिजिन अँड सोल्युशन" हा त्यांचा प्रबंध रुपयाच्या समस्यांवर होता आणि तो १९२३ मध्ये पुस्तक स्वरूपात प्रकाशित झाला. आंबेडकरांनी त्यांच्या प्रबंधात रुपयाच्या घसरणीच्या कारणांचा अभ्यास केला.

लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स (LSE) मध्ये त्यांच्या प्रबंधाचा मुख्य फोकस भारतीय चलनविषयक व्यवहार व्यवस्थापित करण्यावर होता. जे.एम. केन्सच्या विपरीत, ज्यांनी सुवर्ण विनिमय मानकांना अनुकूलता दर्शविली, आंबेडकरांनी सुवर्ण मानकांना अनुकूलता दर्शविली. औपनिवेशिक प्रशासन आणि भारतीय व्यापारी उद्योजक यांच्यात रुपयाच्या मूल्यावरून संघर्ष सुरू असताना त्यांनी रुपयाच्या समस्यांकडे लक्ष दिले. भारतात वस्तू विकणाऱ्या ब्रिटीश निर्यातदारांना पाठिंबा देण्यासाठी भारतीय चलनाचा अवाजवी विनिमय दर कायम ठेवल्याबद्दल भारतीय व्यावसायिकांनी वसाहती प्रशासनाला दोष दिला. काँग्रेसने भारतीय उद्योजकांना पाठिंबा दिला आणि भारतीय चलनाच्या अवमूल्यनाची मागणी केली. अखेरीस, लंडनने या प्रकरणाची चौकशी करण्यासाठी हिल्टन यंग कमिशनची स्थापना करण्याचे मान्य केले. भारतीय चलन आणि वित्तविषयक रॉयल कमिशन म्हणून ओळखले जाणारे हे कमिशन भारतात आले तेव्हा त्यांच्या प्रत्येक सदस्याकडे “द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी: इट्स ओरिजिन अँड इट्स सोल्युशन” हे पुस्तक होते, जे आंबेडकरांनी १९२३ मध्ये लिहिले होते.

आंबेडकरांनी आपल्या पुस्तकात खालील मूलभूत प्रश्न उपस्थित केले आहेत:

- भारताने आपली देवाणघेवाण स्थिर ठेवली पाहिजे का?
- भारताने आपली देवाणघेवाण स्थिर ठेवण्याचे प्रमाण किती असावे?

आंबेडकरांनी तत्कालीन प्रचलित विनिमय दर आणि काँग्रेस आणि ब्रिटीश वसाहती प्रशासन यांच्यातील कराराच्या मुद्द्यामध्ये कुठेतरी रुपयाचे मर्यादित अवमूल्यन करण्याच्या बाजूने युक्तिवाद केला.

ते म्हणाले की या मर्यादित अवमूल्यनामुळे व्यापारी वर्ग तसेच कमावता वर्ग दोघांनाही मदत होईल. चलनाचे अवमूल्यन केल्याने महागाई वाढते. तीव्र अवमूल्यनाचा परिणाम तीव्र महागाईमध्ये होतो ज्यामुळे कमावत्या वर्गाचे वास्तव वेतन कमी होते. आंबेडकरांनी रॉयल कमिशनला दिलेल्या निवेदनात म्हटले आहे: अधिक महत्त्वाचा मुद्दा असा की, समजा कमी विनिमयातून नफा होत असेल, तर हा नफा कुठून उद्भवतो? हा निर्यात व्यापाराचा फायदा आहे असे बहुतांश व्यावसायिकांचे मत आहे आणि त्यामुळे अनेकांनी त्यावर आंधळा विश्वास ठेवला आहे की कमी विनिमय हा संपूर्ण देशाला लाभ मिळवून देणारा आहे, हा सर्वांचा विश्वासाचा विषय बनला आहे असे म्हटले पाहिजे. . आता जर हे लक्षात आले की कमी विनिमय म्हणजे उच्च अंतर्गत किंमती, तर हे लगेच स्पष्ट होईल की हा नफा बाहेरून देशाला मिळणारा फायदा नसून, देशातील दुसऱ्या वर्गाच्या किंमतीवर एका वर्गाकडून मिळणारा फायदा आहे.

आंबेडकरांनी भारतीय चलनात सुधारणा करण्यासाठी आयोगासमोर खालील तथ्ये मांडली:

- टांकसाळ बंद करून भारतीय रुपयाचे चलन पूर्णपणे बंद केले पाहिजे.
- योग्य सोन्याचे नाणे काढण्यासाठी सोन्याच्या नाण्यांची टांकसाळ उघडली पाहिजे.
- सोन्याचे नाणे आणि रुपयामधील गुणोत्तर निश्चित केले पाहिजे.
- रुपया आणि सोने हे दोन्ही एकमेकांना परिवर्तनीय नसावेत परंतु ते कायद्याने निश्चित केलेल्या गुणोत्तरानुसार अमर्यादित कायदेशीर निविदा म्हणून प्रसारित केले जाऊ शकतात.

रुपयाच्या समस्या:

i) मुघल काळात दुहेरी मानक:

अठराव्या शतकाच्या मध्यात भारतीय पैशात सोने आणि चांदी या दोन्हींचा समावेश होता. हिंदू सम्राटांनी सोन्याच्या नाण्यांचे समर्थन केले तर मुस्लिम सम्राटांनी चांदीच्या नाण्यांना पसंती दिली (प्रिन्सप १८३४). उदाहरणार्थ, दक्षिण भारतात, चांदीचे नाणे, पॅगोडा, विनिमयाचे माध्यम म्हणून वापरले जात असे. त्यामुळे सोन्याचा मोहूर आणि चांदीचा रुपया हे दोन्ही चलनात कोणतेही निश्चित विनिमय गुणोत्तर न ठेवता चलनात होते. पुढे, भारतातील वेगवेगळ्या राज्यांनी नाण्यांच्या टांकणीच्या गुणवत्तेचा निर्णय घेतला; त्यामुळे सर्व राज्यांमध्ये

धातूची सामग्री मोठ्या प्रमाणात भिन्न होती. परिणामी, चलनाने सामान्य आणि तयार स्वीकार्यतेची प्राथमिक गुणवत्ता गमावली.

चलनात असलेल्या नाण्यांमधील देवाणघेवाणीचे एक सामान्य माध्यम अनुपस्थित असल्याने, विनिमय माध्यमाच्या बहुसंख्यतेमुळे व्यापारात समस्या निर्माण झाल्या. याने बाजारातील वस्तुविनिमय व्यापारास प्रोत्साहन दिले. समाजाला रोगट पैशाने ग्रासले ज्यामुळे चांगला पैसा निघून गेला. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठा फटका बसला.

मुघल काळात चलनात आलेल्या नाण्याचे मूल्य धातूंच्या मूल्यातील चढउतारांवर अवलंबून होते. जेव्हा नाणे काढले तेव्हा सोन्याचे मूल्य त्याच्या किमतीपेक्षा जास्त वाढले तेव्हा सोन्याच्या नाण्यांचे चलन कमी झाले कारण लोक सोन्याची नाणी वापरण्याऐवजी घरीच साठवून ठेवत असत. त्याचप्रमाणे सोन्या-चांदीचे प्रमाण निश्चित करताना चांदीचे मूल्य त्याच्या किमतीपेक्षा जास्त वाढले तेव्हा चांदीच्या नाण्यांचे चलन कमी झाले कारण लोक चांदीची नाणी वापरण्याऐवजी घरी ठेवत असत. सापेक्ष मूल्यातील हे चढउतार १४ आर्थिक तत्त्वज्ञान व्यापारासाठी सतत समस्या बनले. व्यापाऱ्यांनी द्विधातूच्या जागी मोनोमेटलिक नाणी चलनात आणण्याची मागणी सुरू केली.

ii) दुहेरी मानक ते चांदीचे चलन:

१८३३ मध्ये संसदेच्या एका कायद्याद्वारे प्रशासनाची एक शाही प्रणाली स्थापित केली गेली ज्याने भारतातील सर्व विधायी आणि कार्यकारी प्राधिकरणांचे केंद्रीकरण केले. स्थानिक नाण्यांची जागा शाही नाण्यांनी घेतली. म्हणून, एक सामान्य चलन, एकमात्र कायदेशीर निविदा म्हणून, भारतात शाही सरकारच्या कायद्याद्वारे (१८३५ चा XVII) सुरू करण्यात आले, ज्याला १८३५ चा चलन कायदा म्हणून देखील ओळखले जाते. या कायद्यानुसार, कोणत्याही सोन्याच्या नाण्याला ईस्टइंडिया कंपनीच्या कोणत्याही प्रांतात कायदेशीर पैसे देण्यास परवानगी नव्हती. भारताच्या आर्थिक सुधारणांमधला हा एक टर्निंग पॉइंट होता कारण मोनोमेटलिक चांदी, १८० ग्रेन्स वजनाची, संपूर्ण देशात एकमेव कायदेशीर निविदा बनली. चांदीच्या नाण्यांचा अवलंब केल्याने सिग्नोरेजद्वारे जमा होणारा महसूल कमी झाला (धातूची सामग्री आणि उत्पादन खर्चासह नाण्याच्या एकूण किमतीवर जमा केलेला कर). यामुळे व्यापारात एक व्यावसायिक समस्या निर्माण झाली, जी कर्जाची मागणी करत होती जी चांदीच्या अपुऱ्या पुरवठ्यामुळे चांदीच्या नाण्यांद्वारे पूर्ण होऊ शकत नव्हती.

iii) मोफत बँकिंग प्रणाली:

एकोणिसाव्या शतकात, भारताने मुक्त बँकिंग प्रणालीचे पालन केले ज्यामध्ये प्रत्येक बँकेला नोट जारी करण्याचा अधिकार देण्यात आला. तथापि, प्रेसिडेन्सी बँकेने जारी केलेल्या नोटांना महसूल परतफेडीसाठी सरकारकडून अधिक स्वीकृती मिळाली. १९२० मध्ये, बँकिंग कायदा XLVII द्वारे, तीन प्रेसीडेंसी बँका एका बँकेत विलीन झाल्या, ज्याला इंपीरियल बँक ऑफ इंडिया म्हणतात. कागदी चलनाबाबत शासनाकडे कोणताही विवेक उरलेला नाही. सरकारला चांदीच्या खाणीचे नियमन करण्याचा अधिकार देण्यात आला होता. सरकारला चांदीच्या खाणीचे नियमन करण्याचा अधिकार देण्यात आला होता. कायद्यानुसार, १००० ते लाख रुपयांच्या चांदीच्या नाण्यांविरुद्ध केवळ ९७९ रुपये जारी केले जाऊ शकतात.

भारतीय कागदी चलन कायदा नोटा जारी करण्याचे प्रमाण नियंत्रित करण्यास सक्षम होता. १८६१ मध्ये बँकांना रु. ४.०० कोटी गुंतवण्याचे अधिकार देण्यात आले, रु. १८७१ मध्ये ६.०० कोटी आणि रु. १८९० मध्ये ८.०० कोटी. १८६१ मध्ये १०, २०, ५०, १००, ५०० आणि १००० च्या नोटा जारी केल्या जात होत्या. तथापि, सर्वात कमी मूल्य (रु. १०) देखील धातूचे चलन विस्थापित करण्यासाठी खूप मोठे होते. कदाचित त्यामुळेच कागदी चलनाचा एकूण चलनात चांदीच्या नाण्यांइतका वाटा असू शकला नाही (म्हणजे चांदीची नाणी अधिक कागदी चलन). १८७१ मध्ये प्रथमच ५ रुपयांची नोट जारी करण्यात आली.

iv) सार्वत्रिक रोखीकरणाचा अभाव:

कागदी चलने जारी करण्यासाठी देश वेगवेगळ्या वर्तुळात विभागला गेला. कागदी चलने ज्या मंडळ कार्यालयातून जारी करण्यात आली होती त्या कार्यालयातच त्याचे रोखिकरण शक्य आहे. ते दुसऱ्या मंडळात शक्य नव्हते. अशा प्रकारे कायदेशीर निविदा असूनही भारतीय कागदी चलनात सार्वत्रिक रोखीकरणाचा अभाव आहे.

v) पैशाचा अनियमित पुरवठा:

किमतींवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी पैशाची मागणी आणि पुरवठा दोन्ही समान ठेवावेत. परंतु कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत, पैशाची मागणी कधीच पूर्व-निर्धारित केली जाऊ शकत नाही कारण ती लोकसंख्या, व्यापार आणि हंगामी फरकांवर अवलंबून असते (उदाहरणार्थ, मागणी उन्हाळ्यात मंद असते आणि शरद ऋतूमध्ये तीव्र असते). पैशाच्या मागणीतील चढउतारानुसार केवळ पैशाचा पुरवठा समायोजित केला जाऊ शकतो. आर्थिक व्यवस्थापनामध्ये धातू आणि कागदाच्या दोन्ही पैशांचे परिसंचरण व्यवस्थापित करणे समाविष्ट आहे. परंतु भारतीय कागदी चलन कायद्याने एका मर्यादेपेक्षा जास्त पुरवठा वाढवण्याची परवानगी दिली नाही.

कागदी नोटा लवचिक बनल्या. पैशाची मागणी, आर्थिक व्यवस्थापन आणि रुपयाची समस्या, त्यामुळे पुरवठ्यापेक्षा जास्त प्रमाणात वाढ झाली कारण देवाणघेवाणीचे खरेदीचे माध्यम हे पैसे आणि पत या दोन्हींचे कार्य आहे. त्यामुळे कागदी चलनापेक्षा धातूच्या चलनाला अधिक मागणी निर्माण झाली कारण नंतरचा पुरवठा मर्यादित आणि लवचिक होता.

vi) चेक सिस्टम नाही:

धनादेशाने नव्हे तर रोख स्वरूपात क्रेडिट दिले गेले. त्यामुळे बँकांमध्ये तरलतेची कमतरता निर्माण झाली.

vii) ट्रेझरी आणि बँकिंग ऑपरेशन दरम्यान कोणताही संबंध नाही:

सरकारी तिजोरी बँकिंग कामकाजाशी कोणताही संबंध न ठेवता स्वतंत्रपणे चालत होती.

viii) इनलेस्टिक क्रेडिट मीडिया:

चेक सिस्टीमची अनुपलब्धता आणि मर्यादित कागदी चलनामुळे चालू असलेल्या क्रेडिटची रक्कम मर्यादित होती. त्यामुळे क्रयशक्तीवर मोठा परिणाम झाला.

ix) व्यावसायिकांना नफा कमी:

भांडवल कर्ज घेण्यासाठी बँकिंग कामकाजावर अवलंबून असलेल्या व्यावसायिकांना हंगामी चढउतारांना सामोरे जावे लागले. त्यांच्या नफ्याचे प्रमाण चढउतारांमुळे पुसले जाऊ शकते. सवलतीच्या दरात अचानक वाढ किंवा घट झाल्याचा परिणाम अंडर ट्रेडिंग किंवा ओव्हर ट्रेडिंगमध्ये झाला. त्यामुळे व्यवसायातील जोखीम वाढली.

x) रुपी-स्टर्लिंग एक्सचेंज व्हेरिएशन:

भारतीय चांदीचा रुपया आणि इंग्लंडचे सोने हे दोन्ही वेगवेगळ्या धातूंचे बनलेले होते ज्यांचे मूल्य ठराविक कालावधीत बदलू शकते. तथापि, विनिमय दर १ ते १५.५ च्या गुणोत्तराने १८७३ पर्यंत जवळजवळ स्थिर होता, परंतु त्यानंतर, आंतरराष्ट्रीय बाजारात चांदीचे विमुद्रीकरण आणि चांदीचे कमी उत्पादन यामुळे भारतीय रुपयाचे मूल्य मोठ्या प्रमाणात घसरले. त्याचा दोन्ही देशांमधील व्यापारावर परिणाम झाला. सोन्याच्या किमतीत वाढ झाल्यामुळे भारताने इंग्लंडला जास्त सोने दिले. त्यामुळे भारतातील ब्रिटिश प्रशासनाने महसूल वाढवण्यासाठी कर वाढवले.

xi) गोल्ड स्टँडर्डवर स्विच करणे:

भारत चांदीच्या मानकांचे पालन करत होता तर बहुतेक प्रमुख देश सुवर्ण मानकांचे पालन करत होते. प्रचलित व्यवस्थेनुसार, सरकार प्रत्येक बाबतीत सोन्याच्या बदल्यात रूपये आणि परदेशी पाठवण्याच्या बाबतीत सोन्याच्या बदल्यात रूपये द्यायचे (लिंडसे कमिटी १८९८). भारत सरकारकडे चलनांचे दोन रिझर्व्ह होते १) कागदी चलन राखीव आणि २) गोल्ड स्टँडर्ड रिझर्व्ह.

कागदी चलन राखीव पूर्णतः रूपयामध्ये होते तर सुवर्ण मानक राखीव अंशतः सोन्यात आणि अंशतः रूपयामध्ये होते. सोन्याचा साठा लंडनमधील राज्य सचिवांच्या ताब्यात होता आणि रुपयाचा राखीव भारतातील १६ आर्थिक तत्त्वज्ञान सरकारच्या ताब्यात होता. राज्याच्या सचिवांना रुपयाची गरज असताना "काउंसिल बिल" विकण्याचा अधिकार देण्यात आला आणि सोन्याची गरज असताना भारत सरकारला "रिव्हर्स कौन्सिल" विकण्याचा अधिकार देण्यात आला. भारतीय चलन व्यवस्थेचे मूलभूत मुद्दे खाली उद्धृत केले जाऊ शकतात.

- सोन्याचा सार्वभौम पूर्ण कायदेशीर निविदा होता.
- चांदीचा रुपया देखील पूर्ण कायदेशीर निविदा होता.
- भारत सरकारने सार्वभौमांसाठी रुपये देण्याचे काम हाती घेतले परंतु रुपयासाठी सार्वभौम देण्याचे काम हाती घेतले नाही, म्हणजेच रुपया हे अपरिवर्तनीय चलन होते, अमर्यादित जारी करण्यात आले होते.

५.४ सार्वजनिक वित्त

आंबेडकरांनी १७९२ ते १८५८ या कालावधीत ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशासन आणि वित्तव्यवस्थेतील बदलांचे परीक्षण केले, ज्यामुळे त्यांना असा निष्कर्ष काढला गेला की

वसाहती शासकांनी भारतीयांवर अन्याय केला आहे. औपनिवेशिक भारतातील एकूण महसूल आणि खर्चाच्या त्यांच्या तपशीलवार विश्लेषणातून असे दिसून आले की कंपनीकडे ३६ वर्षे अतिरिक्त महसूल होता आणि उर्वरित ३० वर्षे ती तुटीत होती, तरीही एकत्रित अधिशेष संयुक्त तुटीपेक्षा जास्त होता. तुटीचे मुख्य कारण म्हणजे भारतात पैशाची बचत होत नव्हती. हे कंपनीच्या भागधारकांना श्रद्धांजली आणि लाभांश म्हणून गेले. लाभांश देण्यासाठी भारतात पैशांचा प्रवाह पुरेसा नव्हता आणि त्याचा भारताच्या वाढत्या कर्जावर किंवा सार्वजनिक कर्जावर परिणाम झाला.

कंपनीने कर्ज घेतल्याने भारतीय कर्ज वाढले होते. कर्ज उभारण्याचे दोन मार्ग होते:

i) भारतात कर्जाच्या नोटांची देवाणघेवाण करून

ii) बॉण्ड्स जारी करून इंग्लंडमध्ये गृहकर्ज कर्ज उभारले गेले.

आंबेडकरांना असे आढळून आले की भारतीय कर्ज ७० लाख पौंडांवरून ६०७ लाख पौंडांवर पोहोचले आहे, १७९२-१८५७ मध्ये ७६७ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. तथापि, १८००-१८५७ या वर्षांमध्ये होम बॉण्ड कर्ज कधीही ६६ लाख पौंडांपेक्षा जास्त झाले नाही. आश्चर्यकारक वस्तुस्थिती अशी होती की भारतीय कर्ज हे होम बॉण्ड कर्जापेक्षा जास्त होते. इंग्लिश पार्लमेंटच्या नियमाने ईस्ट इंडिया कंपनीची कर्ज घेण्याची क्षमता मर्यादित केल्यामुळे होम बॉण्ड कर्ज वाढले नाही.

ब्रिटीश सरकारने जमिनीवर जो कर लादला तो केवळ अतिरेकच नव्हता तर अनेक प्रांतांमध्ये तो चढउतार आणि अनिश्चित होता. भारतीयांसाठी कराचा दर ८० ते ९० टक्क्यांपर्यंत होता, तर इंग्लंडमध्ये १०० वर्षे १७९८ पर्यंत ५ ते २० टक्क्यांच्या दरम्यान होता. ब्रिटिश सरकारने १७९२-९३ ते १८८५-८६ या कालावधीत प्रचंड महसूल मिळवला. सरासरी महसुलाचे प्रमुख घटक खाली दिले आहेत:

- जमीन कर: ५४ टक्के
- मिठावरील कर: ११ टक्के
- अफू शुल्क: ८.७ टक्के
- सीमाशुल्क: ६.२ टक्के.

१८००-१८५७ या काळात ब्रिटिश सरकारने ४५ ते ६४ टक्के खर्च केवळ लष्करावर केला, तर भारतात सार्वजनिक कामांवर नगण्य रक्कम खर्च केली. आंबेडकरांनी जॉन ब्राइटचा हवाला देत लिहिले की इंग्लंडमधील मँचेस्टर शहराने भारतातील सर्व प्रकारच्या सार्वजनिक कामांवर जितका पैसा खर्च केला त्यापेक्षा जास्त पैसा एका वस्तूवर, पाण्यावर खर्च केला.

ब्रिटिश प्रशासन आणि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अर्थव्यवस्थेला आर्थिक तोडग्याचा फायदा झाला. १८३४ च्या कायद्यानुसार ईस्ट इंडिया कंपनीचे व्यावसायिक कॉर्पोरेशन नाहीसे झाले. या कायद्यानंतर कंपनीला खालील प्रकारे फायदा झाला:

- इंग्लंडला प्रादेशिक शुल्कासाठी १५ टक्के देय
- गृह कर्जाच्या काही भागाच्या लिक्विडेशनसाठी १२ टक्के
- कंपनीच्या भांडवली स्टॉकच्या पूर्ततेसाठी १३ टक्के

भारताचे सार्वजनिक कर्ज पूर्णपणे युद्धांमुळे होते आणि कर्जाचा बोजा भारताला सहन करावा लागला होता. कंपनीने युद्धांवर ६,९४,७३,४८४ पौंड खर्च केले होते आणि हा अनुत्पादक खर्च गरिबीने ग्रासलेल्या भारतीयांच्या खांद्यावर टाकला होता. भारतातून मिळणारा महसूल भारताबाहेर गैर-भारतीय कारणासाठी खर्च करण्यात आला. आंबेडकरांनी १८५८ च्या कायद्याचे विच्छेदन केले आणि ते भारतासाठी प्रतिकूल असल्याचे आणि भारतीयांप्रती निरंकुशता, गुप्तता आणि बेजबाबदारपणा यासारखे वाईट प्रशासकीय उद्दिष्टे असल्याचे दाखवून दिले.

आर्थिक दृष्टिकोनातून, भारताने इंग्लंडच्या उत्कर्षात मोठे योगदान दिले परंतु त्या बदल्यात कोणताही आर्थिक लाभ त्यांना मिळाला नाही. शांतता राखणे, पाश्चात्य शिक्षणाचा परिचय, प्रशासकीय आणि न्यायिक व्यवस्थेसह आधुनिक संस्थांची उभारणी यासारख्या आर्थिक क्षेत्रात इंग्लंडचे योगदान होते.

आंबेडकरांचे सार्वजनिक वित्त क्षेत्रातील योगदान आणि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशासन आणि वित्तविषयक त्यांच्या पूर्वीच्या कार्यामुळे ठोस निष्कर्ष आणि टीका झाली. त्यांनी ब्रिटिश भारतातील प्रांतीय वित्त उत्क्रांती या विषयावर त्यांचा पीएच.डी प्रबंध विकसित केला. हे काम १८३३-१९२१ या कालावधीत ब्रिटीश भारतातील केंद्र-राज्य आर्थिक संबंधांचा शोध घेते. त्यांनी ब्रिटिश सरकारवर कर आकारणीच्या माध्यमातून अवाजवी महसूल गोळा केल्याबद्दल टीका केली; मात्र भारतासारख्या गरीब देशात कर आकारणीला मर्यादा होत्या. परिणामी, केंद्र, प्रांतीय आणि स्थानिक सरकार अशा विविध प्रकारच्या सरकारांवरील भाराच्या समान वितरणाच्या समस्येला महत्त्व प्राप्त झाले.

हानीकारक कर आणि अवाजवी खर्चामुळे चिन्हांकित सदोष वित्तीय प्रणालीमुळे सरकारी वित्ताचे केंद्रीकरण अपयशी ठरले. अविवेकी आणि अयोग्य वित्तीय धोरणामुळे आर्थिक व्यवस्था कोलमडली. ब्रिटिश भारताला १७९२-१८७० दरम्यान आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागला कारण मुख्यतः शाही अर्थव्यवस्थेच्या अपुरेपणामुळे. आर्थिक अपुरेपणामुळे दीर्घकालीन अर्थसंकल्पीय तूट निर्माण झाली.

आंबेडकरांनी त्यांच्या अभ्यासात ब्रिटीश सरकारला सावध केले की दीर्घकालीन अर्थसंकल्पीय तूट केवळ महसूल वाढवूनच नव्हे तर राष्ट्राची स्थिरता आणि उत्पादकता वाढवून देखील सुधारली पाहिजे. देशाच्या कर आकारणी क्षमतेचा फायदा तिजोरीला आणि जनतेला झाला पाहिजे. त्यांनी निरीक्षण केले की भारतात जमीन कर खूप जास्त आहे ज्यामुळे शेतीची भरभराट थांबली. कस्टम टॅक्समुळे भारतीय उत्पादकांना अडथळा; अंतर्गत आणि बाह्य रीतिरिवाजांमुळे व्यापार रोखला गेला आणि उद्योग दडपले गेले

त्यांनी आवर्जून सांगितले की कर न्याय्य नाही: जमीनदारांनी सुस्पष्ट उपभोग घेतला आणि गरीब भाडेकरूंचे शोषण करत आरामात जीवन जगले. युरोपियन नागरी सेवकांनी अनेक सवलती आणि विशेषाधिकारांचा आनंद लुटला आणि थाटामाटात जगले, तर भारतीय

गरीबांना मीठ आणि इतर वस्तूंवरील करांमुळे त्रास दिला गेला. हानीकारक महसूल व्यवस्थेतील करांचे ओझे सरकार कमी करू शकले नाही. आंबेडकरांनी असा युक्तिवाद केला की जेव्हा महसूल कायदे लोकांसाठी हानिकारक असतात, तेव्हा सरकार आपल्या रिकाम्या तिजोरीसाठी केवळ स्वतःला दोषी ठरवू शकते. सरकारी महसुलाचा मोठा भाग हानीकारक करांमधून वाढला आणि तो अनुत्पादक वापरांवर खर्च झाला. सरकारने ५२ ते ८० टक्के महसूल युद्ध सेवांवर वाया घालवला. एका युरोपियन सैनिकाचा पगार भारतीयापेक्षा चारपट जास्त होता. हे युद्ध शांततेच्या नावाखाली लढले गेले असले तरी त्यातून काही प्रगती झाली नाही. शिक्षणावर झालेल्या खर्चाचा कोणताही भाग नसतो आणि लोकोपयोगी कामे ही फार कमी होती. शाही अर्थसंकल्पात खालील क्षेत्रांसाठी दीर्घकालीन योजना नव्हत्या:

- रेल्वे
- सुचालनासाठी कालवे
- सिंचन
- व्यापार आणि उद्योगाच्या विकासासाठी इतर सहाय्य

१८३३ मध्ये जेव्हा शाही वित्त आणि सरकारचे केंद्रीकरण स्थापित झाले तेव्हा एक कमकुवत अर्थव्यवस्था आणि दीर्घकालीन तूट प्रचलित झाली. शाही कारभार न्यायप्रविष्ट नसून वास्तविक होता. प्रांतांचे प्रशासन कार्यकारी मंडळाच्या प्राथमिक एककांखाली होते आणि शाही प्रशासन हे सह-समन्वयक प्राधिकरण होते. सरकारच्या अर्थसाह्यासाठी हा दुटप्पीपणा धोकादायक होता. खर्चाचे अंदाजपत्रक प्रांतीय सरकारांनी तयार केले होते परंतु संसाधने शोधण्याची जबाबदारी भारत सरकारवर आली, परिणामी भारत सरकार आर्थिक ताणतणावाखाली आले. तेव्हा हे लक्षात आले की प्रांतीय सरकारांनी स्वतःचे महसूल आणि खर्चाचे अंदाजपत्रक तयार केले पाहिजे. १८७१ मध्ये प्रांतीय अर्थसंकल्प अस्तित्वात आला.

आंबेडकरांनी असे निरीक्षण नोंदवले की, अर्थसंकल्पीय असाइनमेंटमध्ये उच्च कर आणि असमान कर आकारणी होते; श्रीमंत वर्गाच्या आक्रोशामुळे शाही सरकारने आयकर कमी केला ज्यामुळे अतिरिक्त तूट निर्माण झाली, त्यामुळे प्रांतांच्या नियुक्त्या कमी केल्या. त्यामुळे प्रांतांना उच्च कर आकारणीचा अवलंब करावा लागला आणि करदात्यांच्या आधीच ओझे असलेल्या वर्गावर, म्हणजे जमीनधारकांवर पुन्हा कर आणि उपकर लादले गेले. न्यायाची बाब म्हणून, त्यांना दिलासा देण्यासाठी प्राप्तिकर राज्याच्या अखत्यारीत यायला हवा होता. हा न्याय भारत सरकारच्या आर्थिक सचिवालयातून बराच काळ अनुपस्थित होता.

नवीन व्यवस्थेतील आर्थिक अपुरेपणामुळे, महसूलाच्या दोन स्रोतांमध्ये सरकार जमीनीची व्यवस्थित रचना करू शकले नाही, अशी टीका आंबेडकरांनी केली.

वसाहतवादी भारतातील आर्थिक अर्थव्यवस्थेवर टीका:

त्या वेळी दोन प्रकारच्या मुद्रा प्रणाली वापरात होत्या: सिल्व्हर स्टँडर्ड आणि गोल्ड स्टँडर्ड. आंतरराष्ट्रीय विनिमय दरातील अनिश्चिततेमुळे, किती सोने किती चांदीच्या बरोबरीचे आहे हे सांगणे कठीण होते. १८७३ पूर्वी रुपया आणि स्टर्लिंगमधील विनिमय दर १ रुपया = १ शिलिंग आणि १०-१/२ पेन्सवर स्थिर होता आणि सोने आणि चांदीच्या विनिमय दरामध्ये

त्याचे प्रतिबिंब १ ते १५-१/२ होते. तथापि, १८७३ नंतर, रुपया - स्टर्लिंग समानता विस्कळीत झाली, ज्यामुळे सोन्या-चांदी विनिमय गुणोत्तराची वाढ कमी झाली.

भारत, एक चांदीचा मानक देश सोन्याच्या मानक देशाशी बांधील होता, प्रत्यक्षात, भारताचे आर्थिक आणि वित्तिय जीवन सोने आणि चांदीच्या सापेक्ष मूल्यांद्वारे नियंत्रित होते, जे रुपया-स्टर्लिंग विनिमय नियंत्रित करते. भारताने इंग्लंडला सोन्याचे पैसे द्यायचे असतील तर सोन्याच्या वाढत्या किमतीचा भार भारताला सोसावा लागणार हे उघड होते. देयकांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश आहे:

- हमी रेल्वे कंपन्यांच्या कर्जावरील व्याज आणि स्टॉक.
- भारतात ठेवलेल्या युरोपियन सैन्यावरील खर्च.
- इंग्लंडमध्ये देय पेन्शन आणि अप्रभावी भत्ते.
- गृह प्रशासनाचा खर्च.
- भारतात वापरण्यासाठी किंवा उपभोगासाठी इंग्लंडमध्ये खरेदी केलेला पुरवठा.

सोन्याचे मूल्य वाढल्यामुळे (भारतातील महसुलापेक्षा जास्त), स्टर्लिंगच्या किमतीत झालेल्या वाढीची भरपाई करण्यासाठी उच्च कर आणि कठोर आर्थिक अर्थव्यवस्था लागू करण्यात आली. चांदीच्या सोन्याच्या मूल्यात घसरण झाल्यामुळे आणि रुपयाच्या रोख्यांच्या सोन्याच्या मूल्यात घसरण झाल्यामुळे इंग्रज गुंतवणूकदाराने भारतीय रुपयाच्या रोख्यांमध्ये गुंतवणूक केली नाही. रुपयाच्या घसरणीचा परिणाम भारतीय व्यापार आणि उद्योगावरही झाला; शेवटी परकीय व्यापाराने लक्षणीय वाढ दर्शविली, भारतीय व्यापाराने नव्हे. देवाणघेवाणीमुळे केंद्र सरकारची तिजोरी कमी होत होती. विनिमयाची घसरण आणि चांदीची अस्थिरता, या दोन्हींचा परिणाम भारतीय लोकांचा मोठा वर्ग, सरकार आणि युरोपीय लोकांसह निश्चित उत्पन्न गटांवर झाला. त्यामुळे स्थिर आर्थिक परिस्थिती प्रस्थापित करण्यासाठी, मूल्याचे समान मानक पुनर्संचयित करणे आवश्यक होते.

आंबेडकर गोल्ड स्टँडर्डच्या बाजूने होते आणि त्यांनी केन्सवर टीका केली ज्यांनी गोल्ड एक्स्चेंज स्टँडर्डला पसंती दिली, कारण गोल्ड एक्सचेंज स्टँडर्डमध्ये गोल्ड स्टँडर्डची स्थिरता नसते. सुवर्ण मानकामध्ये, चलनाच्या पुरवठ्यात भर घालणे इतके कमी आहे की मानकांच्या स्थिरतेवर परिणाम होत नाही. दुसरीकडे, सोने विनिमय मानकामध्ये, चलनाचा पुरवठा जारीकर्त्याच्या इच्छेवर अवलंबून असतो आणि त्यामुळे त्याची स्थिरता अधिक सहजपणे धोक्यात येते. हे भारतामध्ये स्पष्ट होते जेथे, सोने विनिमय मानकांनुसार किंमती खूपच कमी आहेत.

५.५ सारांश

या युनिटमध्ये आम्ही आंबेडकरांचे राज्य समाजवादाबद्दलचे विचार आणि मानवी कल्याणाच्या मुक्तीबद्दलचे त्यांचे चिंतन आणि भांडवलशाही आणि समाजवादाच्या पर्यायांवर त्यांनी केलेले विचार यावर चर्चा केली आहे. आंबेडकरांचा राज्य समाजवाद हा भांडवलशाही आणि समाजवाद या दोघांनाही पर्याय आहे. लोकशाहीच्या संसदीय स्वरुपात समाजवादाचे

आदर्श साध्य करणे हे त्यांच्या आर्थिक व्यवस्थेचे उद्दिष्ट आहे. ते त्यांच्या विकासाच्या योजनेत आर्थिक समानता आणि सामाजिक समानता या दोन्हींचा समतोल राखतात. तो संपत्तीचे उत्पादन आणि वितरण या दोन्हींशी संबंधित आहे. आंबेडकर शेती आणि प्रमुख उद्योगांवर राज्याच्या मालकीचा युक्तिवाद करतात. लोकांमधील सामाजिक आणि आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी राज्याला कल्याणकारी राज्याची नक्कल करावी लागेल. जागतिकीकरणाच्या या काळात आंबेडकरांचे आर्थिक अंतर्दृष्टी सामाजिक न्यायाबरोबरच आर्थिक विकासाची खात्री देते. ज्या वेळी औपनिवेशिक प्रशासन आणि भारतीय उद्योजक आणि व्यापारी यांच्यात रुपयाच्या मूल्यावरून संघर्ष सुरू होता तेव्हा बी.आर. आंबेडकरांनी रुपयाच्या समस्यांकडे कसे पाहिले हे आपण शिकलो आहोत. भारतीय रुपया अनेक समस्यांनी ग्रासला होता.

आम्ही सार्वजनिक वित्त विषयक आंबेडकरांच्या विचारांकडेही झुकलो, ज्यामुळे आम्हाला हे समजण्यास मदत झाली की भारताला अशा प्रकारे अविकसित देश राहण्यास भाग पाडले गेले कारण इंग्लंडने स्वतःच्या आर्थिक विकासासाठी तेथील संसाधनांचा वापर केला होता.

५.६ प्रश्न

१. भांडवलशाही आणि समाजवादाच्या पर्यायावर आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचे समालोचनात्मक विश्लेषण करा

२. राज्य समाजवाद आणि मिश्र अर्थव्यवस्था प्रणालीची तुलना करा. सध्याच्या विकासाच्या स्थितीत, विकासासाठी कोणता उपाय चांगला असेल असे तुम्हाला वाटते?

३. स्वातंत्र्यापूर्वी भारतीय चलनासमोर कोणत्या समस्या होत्या?

४. सार्वजनिक वित्तविषयक आंबेडकरांच्या विचारांची चर्चा करा.

❄❄❄❄❄❄❄

जी.के. गोखले आणि डॉ. मनमोहन सिंग यांचे आर्थिक विचार

घटक रचना

६.० उद्दिष्टे

६.१ जी.के.गोखले: परिचय

६.२ विकास आणि कल्याण या विषयावर जी.के.गोखले यांचे विचार

६.३ डॉ. मनमोहन सिंग यांची भारताच्या आर्थिक संकटाला रोखण्यासाठी 'तीन पावले'

६.४ सारांश

६.५ प्रश्न

६.० उद्दिष्टे

- जी. के. गोखले आणि डॉ. मनमोहन सिंग यांचे आर्थिक विचार समजून घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना मदत करणे.
- जी. के. गोखले आणि डॉ. मनमोहन सिंग यांचे आर्थिक विचार समजून घेण्यासाठी आणि त्यांचे विश्लेषण करण्यास शिकणाऱ्याला सक्षम करणे.

६.१ जी.के.गोखले: परिचय

गोपाळ कृष्ण गोखले हे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील एक भारतीय 'मध्यम' राजकीय नेते आणि समाजसुधारक होते. गोखले हे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे ज्येष्ठ नेते आणि सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचे संस्थापक होते.

गोखले यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक विचारांचा त्यांच्या राजकीय विचारांचा एक भाग आहे. या शब्दाच्या काटेकोर अर्थाने ते अर्थतज्ञ नव्हते. सखोल समाजशास्त्रीय अंतर्दृष्टी असलेले ते सामाजिक विचारवंतही नव्हते. तथापि, काँग्रेसचे नेते आणि विधिमंडळ सदस्य या नात्याने गोखले यांना तत्कालीन अनेक सामाजिक-आर्थिक प्रश्नांवर चिंतन करावे लागले, ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक विचारांना जन्म मिळाला. या कल्पनांनी त्यांची विचार करण्याची पद्धत प्रतिबिंबित केली ज्याने त्यांच्या काळातील सामाजिक बदलाच्या प्रक्रियेवर बराच प्रभाव पाडला.

६.२ विकास आणि कल्याण या विषयावर जी.के.गोखले यांचे विचार

न्यायमूर्ती एम जी रानडे आणि जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ प्रोफेसर लिस्ट यांच्यावर गोखलेंच्या आर्थिक कल्पनांचे ऋण होते. रानडे आणि लिस्ट हे दोघेही ॲडम स्मिथ आणि रिकार्डो

सारख्या शास्त्रीय अर्थशास्त्रज्ञांपेक्षा वेगळे होते. रानडे यांनी असा युक्तिवाद केला की 'राजकीय अर्थव्यवस्था हे एक काल्पनिक विज्ञान असल्याने, त्याचे प्रस्ताव युक्लिडसारख्या स्वयंसिद्ध सत्यांवर आधारित नाहीत जे सर्वकाळातल्या सत्यासारखे पूर्णपणे आणि सार्वत्रिकदृष्ट्या चांगले मानत नाहीत.'

त्यामुळे, जर एखादे विशिष्ट आर्थिक धोरण इंग्लंडला अनुकूल असेल तर ते भारतासाठी देखील वैध असेल असे नाही. याच आधारावर रानडे यांनी शास्त्रीय इंग्रज अर्थशास्त्रज्ञांच्या समर्थनार्थ भारतातील मुक्त व्यापाराच्या धोरणाला विरोध केला होता. रानडे यांनी युक्तिवाद केला की हे मुक्त व्यापाराचे धोरण नसून भारताला आवश्यक असलेल्या संरक्षणाचे धोरण आहे. रानडे यांच्या लक्षात आले की जर्मनीमध्ये राज्याच्या पुढाकारामुळेच देश स्वतःला प्रथम दराच्या आधुनिक शक्तीमध्ये रूपांतरित करू शकला आहे आणि म्हणून त्यांनी औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेला गती देण्यासाठी राज्याने पुढाकार घ्यावा अशी विनंती केली. प्रो. लिस्टप्रमाणेच, रानडे यांना वाटले की देशाचे व्यापार धोरण त्याच्या सामान्य आर्थिक धोरणाशी एकरूप आहे आणि म्हणून त्यांना असे वाटले की 'खाजगी उद्योग स्वतःला पाठिंबा देईपर्यंत सरकारने खाजगी प्रयत्नांना हमी दिली पाहिजे किंवा अनुदान दिले पाहिजे, खाजगी भांडवलदारांना कर्जे दिली पाहिजेत आणि त्यांना जागा निवडण्यात आणि गुंतवणुकीचे स्वरूप निवडण्यात मदत करा.' रानडे यांच्या मते, भारतापुढील गंभीर समस्या गरिबीची होती आणि औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू होईपर्यंत ती दूर करणे शक्य नव्हते. मुक्त व्यापार, खुली स्पर्धा, ब्रिटीश प्रशासकांची धोरणे भारतातील औद्योगिकीकरणाच्या वाढीसाठी अनुकूल नव्हती.

गोखले यांनी १ ८७४ ते १ ९०९ या कालावधीतील भारतीय अर्थव्यवस्थेचा बारकाईने अभ्यास केला आणि या कालावधीची चार टप्प्यात विभागणी करून खर्चातील वाढ आणि महसुलातील वाढीची तुलना केली. गोखले यांनी त्यांच्या अभ्यासाच्या आधारे असा निष्कर्ष काढला की खर्चातील वाढ ही महसुलातील वाढीपेक्षा जास्त होती, परंतु प्रत्यक्षात या दोन्हींमध्ये समतोल राखणे आवश्यक होते. शिवाय, सामान्य माणसाचा अर्थसंकल्प स्वतःचा समतोल राखण्यात अपयशी ठरत असताना अतिरिक्त अर्थसंकल्प असण्यात अर्थ नव्हता.

अर्थसंकल्पीय अधिशेषाच्या कालावधीत, गोखले यांनी शिफारस केली की राज्याने खालील उपाययोजना कराव्यात:

i) जमिनीच्या मागणीत २५ ते ३०% घट.

ii) भारतीय शेतकऱ्यांना कर्जाच्या ओझ्यातून सोडवण्यासाठी दशलक्ष स्टर्लिंग निधीची निर्मिती.

iii) इजिप्शियन मॉडेलवर कृषी बँकांची स्थापना करून सहकारी पतसंस्थांचे सक्रियकरण.

iv) औद्योगिक आणि तांत्रिक शिक्षणाचा प्रचार आणि या उद्देशांसाठी वाढीव खर्चास मंजुरी.

v) मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण.

vi) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अर्थव्यवस्थेत सुधारणा.

गोखले यांनी सुचविलेल्या वरील प्रस्तावांवरून असे दिसून येते की, सामान्य माणसाचा अर्थसंकल्प समतोल राखण्यात अपयशी ठरत असताना अतिरिक्त अर्थसंकल्प असण्याचा काही उपयोग नाही, असे त्यांचे मत होते. अतिरिक्त अर्थसंकल्प असायचा असेल तर राज्याच्या विकासाच्या कामांना चालना देण्यासाठी अतिरिक्त खर्च केला पाहिजे.

गोखले यांनाही भारतातील कृषी जीवनाची स्थिती माहीत होती. त्यांनी पाहिले की भारतातील कृषी उद्योग गंभीर मंदीत आहे आणि प्रति एकर पीक उत्पादन कमी आहे. अशा परिस्थितीत राज्याने मागणी केलेल्या जमीन महसुलात वाढ झाल्याबद्दल त्यांनी नाराजी व्यक्त केली. त्यांनी हे स्पष्ट केले की त्यांना जमीन महसूल आणि अप्रत्यक्ष कर मिळून गरिबांवर असह्य भार पडतो असे वाटते. कृषी समृद्धीचे उपाय म्हणून राज्याने सिंचन आणि वैज्ञानिक शेतीला महत्त्व द्यावे अशी त्यांची इच्छा होती. त्यांनी सूती कापडावरील उत्पादन शुल्क नाकारले जे त्यांच्या मते आयातीवरील शुल्क संतुलित करण्यासाठी लादण्यात आले होते. अशा कर्तव्यामुळे गरिबांवर आणखी बोजा पडतो, असे गोखलेंचे मत होते.

जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ प्रो. लिस्टनंतर, गोखले यांनी भारत हा औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेला देश असल्याच्या आधारावर नवीन उद्योगांना संरक्षण देण्याची विनंती केली. गोखले यांनी निरीक्षण नोंदवले, "लिस्ट म्हणतो की जेव्हा एखादा देश औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेला देश सार्वत्रिक स्पर्धेच्या भोवऱ्यात येतो, तेव्हा जे देश त्यांच्या उत्पादनात वाफेचा आणि यंत्रसामग्रीचा वापर करतात त्यांच्याशी स्पर्धा होते, तेव्हा त्याचा पहिला परिणाम स्थानिक उद्योगांवर होतो आणि तो देश कधीकाळी कृषी क्षेत्राला मागे टाकतो. पण, ते म्हणतात, ते राज्याच्या कर्तव्यात येते. अशी परिस्थिती आल्यावर राज्याने पुढे पाऊल टाकले पाहिजे आणि संरक्षणाच्या न्यायप्रविष्ट व्यवस्थेद्वारे अशा उद्योगांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे जे सक्षम आहेत जेणेकरुन देशाला चालना मिळेल. अद्ययावत उपकरणांच्या सहाय्याने पुन्हा एकदा आपल्या औद्योगिक मार्गावर पाऊल टाकू आणि अखेरीस संपूर्ण जगाच्या स्पर्धेत यशस्वीपणे उभे राहू. भारताने लिस्टच्या या सल्ल्याचे पालन केले पाहिजे.' थोडक्यात, गोखले औद्योगिक विकासासाठी उभे राहिले, औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया पुढे नेण्यासाठी राज्याच्या पुढाकाराचा पुरस्कार केला, बाल उद्योगांना संरक्षण देण्याची मागणी केली आणि अशा प्रकारे भांडवलशाही विकासाचा मार्ग प्रशस्त केला.

गोखले केवळ सरकारच्या आर्थिक धोरणावर टीका करून थांबले नाहीत तर त्यांनी स्वदेशीचा पुरस्कारही केला. तथापि, त्यांनी बहिष्कारासह स्वदेशीची ओळख दिली नाही. त्यांच्यासाठी स्वदेशी चळवळ ही देशभक्ती आणि आर्थिक चळवळ होती. त्यांनी देशात उत्पादित केलेल्या वस्तूंचा तयार वापर सुनिश्चित केला आणि स्वदेशी वस्तूंची मागणी कायम ठेवून उत्पादनाला सतत प्रोत्साहन दिले. गोखले यांच्यासाठी - उत्पादनाचा प्रश्न हा भांडवल, उद्योग आणि कौशल्याचा प्रश्न होता - आणि जो कोणी यापैकी एका क्षेत्रात मदत करू शकतो त्याला स्वदेशी कार्यात कार्यकर्ता म्हणता येईल. स्वदेशासाठी सरकारी सहकार्य घेण्यासही गोखले यांची हरकत नव्हती. स्वदेश चळवळीच्या माध्यमातून गोखले यांनी स्वदेशी भांडवलशाहीचा पाया रचण्याचा प्रयत्न केला.

सामाजिक सुधारणांच्या क्षेत्रात गोखले यांनी रानडे यांची बाजू घेतली. रानडे यांच्याप्रमाणेच गोखले यांचाही असा विश्वास होता की राजकीय सुधारणांबरोबरच सामाजिक सुधारणाही

झाल्या पाहिजेत. १ ८९० च्या सुरुवातीला रानडे यांनी काही सुधारणांचा पुरस्कार केला होता उदा.

(i) मुलाच्या किंवा मुलीच्या विवाह समारंभावर वर्षभराच्या उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्च करू नये;

(ii) मुलांचे वय १ ६, १ ८ किंवा २० वर्षे आणि मुलींचे वय १ ०, १ २ आणि १ ४ वर्षे असल्याशिवाय लग्न केले जाऊ नये;

(iii) बहुपत्नीत्व प्रतिबंधित केले पाहिजे;

(iv) वयाच्या ६० वर्षांनंतर कोणीही लग्न करू नये;

(v) स्त्री शिक्षणाला चालना देण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

रानडे यांचा असा विश्वास होता की या सर्व सुधारणा हळुहळू आणल्या गेल्या पाहिजेत आणि जेव्हा जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा विधी प्रक्रियेद्वारे सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी राज्याचा उपयोग केला जाऊ शकतो. परंतु साधारणत:, रानडे यांना असा विश्वास होता की, 'लादलेल्या कायद्यांपेक्षा' 'लोकप्रिय दीक्षा' ही समाज सुधारणेस उपयुक्त ठरेल. तथापि, येथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की रानडे हे टिळकांप्रमाणे सामाजिक सुधारणांना चालना देण्यासाठी राज्य-हस्तक्षेप करण्याच्या विरोधात नव्हते.

गोखले यांनी या बाबतीत रानडे यांचे अनुकरण केले. समाजातील पुरोगामी घटकांना राज्याने मदत केली पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे त्यांनी नागरी विवाह विधेयकावरील प्रस्तावाला पाठिंबा दिला. प्रभावशाली आणि प्रबुद्ध अल्पसंख्याकांच्या पाठिंब्याने राज्याने सामाजिक परिवर्तनाच्या उपाययोजना कराव्यात अशी गोखलेंची इच्छा होती.

गोखले यांनी जनतेसाठी मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुचवले. त्यांच्या मते प्राथमिक शिक्षण म्हणजे वाचन आणि लिहिण्याच्या क्षमतेपेक्षा अधिक आहे. याचा अर्थ व्यक्तीची अधिक नैतिक आणि आर्थिक कार्यक्षमता होती - आणि म्हणूनच त्यांनी सक्तीच्या मोफत शिक्षणाचा आग्रह धरण्याचा खूप प्रयत्न केला. वैयक्तिक व्यक्तिमत्वाच्या विकासाच्या मार्गातील अडथळे आणि अडचणी दूर करण्यासाठी त्यांनी दारूबंदी आणि सार्वजनिक आरोग्याच्या इतर उपाययोजना सुचवल्या.

६.३ डॉ. मनमोहन सिंग यांची भारताच्या आर्थिक संकटाला रोखण्यासाठी 'तीन पावले'

डॉ. मनमोहन सिंग यांनी सध्याच्या आर्थिक संकटाला आळा घालण्यासाठी आणि सामान्य स्थिती पूर्ववत करण्यासाठी तीन-चरण उपायांची यादी केली.

तीन तातडीच्या पायऱ्यांपैकी पहिले म्हणजे "लोकांचे जीवनमान सुरक्षित आहे आणि त्यांना थेट रोख मदतीद्वारे खर्च करण्याची शक्ती आहे याची खात्री करणे".

सिंग यांच्या मते दुसरा उपाय म्हणजे "सरकार-समर्थित क्रेडिट हमी कार्यक्रम" द्वारे व्यवसायांसाठी पुरेसे भांडवल उपलब्ध करून देणे.

तिसऱ्या पायरीसाठी, ते देशाच्या आर्थिक क्षेत्राचे निराकरण करण्यासाठी "संस्थात्मक स्वायत्तता आणि प्रक्रिया" ची शिफारस करतात.

त्यांच्या मते, खोल आणि दीर्घकाळ आर्थिक मंदी "अपरिहार्य" होती, तथापि, 'डिप्रेशन' सारखे शब्द वापरले देखिल जावु नये असे वाटत होते. ही आर्थिक मंदी एका मानवतावादी संकटामुळे निर्माण झाली आहे. डॉ सिंग यांचा विश्वास आहे की मार्च २०२० मध्ये घोषित करण्यात आलेला कोरोनाव्हायरस-प्रेरित देशव्यापी लॉकडाऊन इतर देश काय करत होते याच्या अनुरूप होता. त्यांच्या मते, “कदाचित त्या टप्प्यावर लॉकडाऊन ही अपरिहार्य निवड होती. पण लॉकडाऊनबाबत सरकारचा धक्का आणि धाक यामुळे लोकांना प्रचंड त्रास झाला आहे. घोषणेची आकस्मिकता आणि लॉकडाऊनची कठोरता अविचारी आणि असंवेदनशील होती."

त्यांच्या मते, सार्वजनिक आरोग्य आणीबाणी जसे की कोविड १ ९ स्थानिक प्रशासक आणि सार्वजनिक आरोग्य अधिकारी केंद्राच्या विस्तृत मार्गदर्शक तत्त्वांसह स्थानिक पातळीवर उत्तम प्रकारे हाताळतात. कदाचित, सरकारने कोविड-१ ९ ची लढाई खूप लवकर राज्य आणि स्थानिक प्रशासनाकडे सोपवली असावी.

अर्थव्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन कसे करायचे यावर चर्चा सुरू असताना, डॉ सिंग म्हणतात, "उच्च कर्ज घेणे अपरिहार्य आहे." हे भारताच्या कर्जाच्या जीडीपी गुणोत्तरावर परिणाम करू शकते, परंतु ते म्हणाले, "(जर ते) जीव, सीमा, उपजीविका पुनर्संचयित करू शकतील आणि आर्थिक विकासाला चालना देऊ शकत असतील तर ते फायदेशीर आहे."

"बहुपक्षीय संस्थांकडून कर्जदार म्हणून भारताचा ट्रॅक रेकॉर्ड निर्दोष आहे, या संस्थांकडून कर्ज घेणे हे दुर्बलतेचे लक्षण नाही," ते पुढे म्हणाले.

१ ९९० च्या दशकातील सुधारणांना प्रसिद्धी देणाऱ्या माजी अर्थमंत्र्यांनी संरक्षणवाद - उच्च आयात शुल्क लादण्याविरुद्ध देखील इशारा दिला. त्यांनी आठवण करून दिली की, गेल्या तीन दशकांतील भारताच्या व्यापार धोरणाने "फक्त उच्च वर्गालाच नव्हे तर आपल्या लोकसंख्येच्या सर्व वर्गांना प्रचंड आर्थिक लाभ दिला आहे."

"पूर्वीची संकटे ही व्यापक आर्थिक संकटे होती ज्यासाठी सिद्ध आर्थिक साधने होती. आता आपल्याकडे महामारीमुळे उद्भवलेले आर्थिक संकट आहे ज्यामुळे समाजात भीती आणि अनिश्चितता निर्माण झाली आहे आणि या संकटाचा सामना करण्यासाठी आर्थिक साधनम्हणून चलनविषयक धोरण बोथट सिद्ध होत आहे, " असे ते म्हणाले.

६.४ सारांश

जरी जी.के.गोखले या शब्दाच्या कठोर अर्थाने अर्थशास्त्रज्ञ नव्हते. सखोल समाजशास्त्रीय अंतर्दृष्टी असलेले ते सामाजिक विचारवंतही नव्हते. तथापि, काँग्रेसचे नेते आणि विधिमंडळ सदस्य म्हणून गोखले यांना तत्कालीन अनेक सामाजिक-आर्थिक प्रश्नांवर चिंतन करावे लागले, ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक विचारांना जन्म मिळाला.

डॉ. मनमोहन सिंग, माजी अर्थमंत्री, ज्यांनी १ ९९० च्या दशकातील सुधारणांना प्रसिद्धी दिली, त्यांनीही संरक्षणवाद - उच्च आयात शुल्क लादण्याविरुद्ध इशारा दिला होता. त्यांनी

आठवण करून दिली की, गेल्या तीन दशकांतील भारताच्या व्यापार धोरणाने "फक्त उच्च वर्गालाच नव्हे तर आपल्या लोकसंख्येच्या सर्व वर्गांना प्रचंड आर्थिक लाभ दिला आहे."

६.५ प्रश्न

१. विकास आणि कल्याण या विषयावर जी.के. गोखले यांच्या आर्थिक विचारांचे समीक्षक मूल्यांकन करा.

२. भारताच्या आर्थिक संकटाला रोखण्यासाठी डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या 'तीन पावले'चे विश्लेषण करा.

❄❄❄❄❄❄❄

७

अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते: डॉ. अमर्त्य सेन आणि रॉबर्ट ए. मुंडेल

घटक रचना

७.० उद्दिष्टे

७.१ प्रस्तावना

७.२ अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते: डॉ. अमर्त्य सेन

७.३ अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते: रॉबर्ट ए. मुंडेल

७.४ प्रश्न

७.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासामागील मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत -

- नोबेल पारितोषिकाबद्दल जाणून घेणे.
- अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते डॉ. अमर्त्य सेन यांच्याबद्दल जाणून घेणे.
- अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेत्या रॉबर्ट ए मुंडेलबद्दल जाणून घेणे.

७.१ प्रस्तावना

७.१ .१ पुरस्काराबद्दल:

१ ९६८ मध्ये, स्वेरिजेस रिक्स बँक (स्वीडनची मध्यवर्ती बँक) ने नोबेल पारितोषिकाचे संस्थापक अल्फ्रेड नोबेल यांच्या स्मरणार्थ अर्थशास्त्रातील पुरस्काराची स्थापना केली. बँकेच्या ३०० व्या वर्धापनदिनानिमित्त नोबेल फाउंडेशनने १ ९६८ मध्ये स्वेरिजेस रिक्स बँकेकडून प्राप्त केलेल्या देणगीवर हा पुरस्कार आधारित आहे. १९६९ मध्ये रॅगनर फ्रिश आणि जोन टिनबर्गन यांना अर्थशास्त्रातील पहिले पारितोषिक देण्यात आले.

१ ९०१ पासून जे नोबेल पारितोषिक दिले जात आहेत त्याच तत्त्वांनुसार रॉयल स्वीडिश अकादमी ऑफ सायन्सेस, स्टॉकहोम, स्वीडन द्वारे आर्थिक विज्ञानातील पारितोषिक दिले जाते.

७.१ .२ पुरस्काराच्या मागे असलेला माणूस - आल्फ्रेड नोबेल:

आल्फ्रेड नोबेल हे एक शोधक, उद्योजक, वैज्ञानिक आणि व्यापारी होते ज्यांनी कविता आणि नाटक देखील लिहिले. त्याच्या विविध हितसंबंधांचे प्रतिबिंब त्याने स्थापन केलेल्या पारितोषिकात दिसून येते आणि ज्याचा पाया त्याने १ ८९५ मध्ये घातला जेव्हा त्याने शेवटचे इच्छापत्र लिहून ठेवले होते आणि त्याची बरीच संपत्ती बक्षीसाच्या स्थापनेसाठी सोडली होती.

१ ९०१ पासून, नोबेल पारितोषिक भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, शरीरशास्त्र किंवा वैद्यकशास्त्र, साहित्य आणि शांततेत काम केल्याबद्दल जगभरातील पुरुष आणि महिलांना सन्मानित केले जात आहे.

अल्फ्रेड नोबेल (१ ८३३-१ ८९६) यांचा जन्म २१ ऑक्टोबर १ ८३३ रोजी स्टॉकहोम, स्वीडन येथे झाला. त्यांचे कुटुंब १ ७ व्या शतकात स्वीडनमधील सर्वात प्रसिद्ध तांत्रिक प्रतिभा ओलोफ रुडबेक यांचे वंशज होते, ज्या युगात स्वीडन उत्तरेकडील युरोपमधील एक महान शक्ती होता. नोबेल अनेक भाषांमध्ये अस्खलित होते आणि त्यांनी कविता आणि नाटक लिहिले होते. नोबेल यांना सामाजिक आणि शांतता-संबंधित मुद्द्यांमध्येही खूप रस होता आणि त्यांच्या काळात कट्टरपंथी मानल्या जाणाऱ्या विचारांचे त्यांनी पालन केले. आल्फ्रेड नोबेलची आवड त्यांनी स्थापन केलेल्या पारितोषिकातून दिसून येते. त्याचे जीवन आणि विज्ञान, आविष्कार, उद्योजकता, साहित्य आणि शांतता कार्य यामधील त्याच्या स्वारस्यांबद्दल अधिक जाणून घेणे अगत्याचे ठरते.

नोबेल पुरस्काराचे तथ्य:

२७ नोव्हेंबर १ ८९५ रोजी, अल्फ्रेड नोबेल यांनी त्यांच्या शेवटच्या मृत्यूपत्रावर स्वाक्षरी केली आणि त्यांच्या संपत्तीचा सर्वात मोठा वाटा भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, शरीरविज्ञान किंवा वैद्यकशास्त्र, साहित्य आणि शांतता - नोबेल पारितोषिकांच्या मालिकेला दिला. १ ९६८ मध्ये, Sveriges Riksbank (स्वीडनची मध्यवर्ती बँक) ने अल्फ्रेड नोबेलच्या स्मरणार्थ अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिकाची स्थापना केली.

६१ ५ नोबेल पारितोषिक:

१ ९०१ ते २०२२ दरम्यान, नोबेल पारितोषिक आणि अर्थशास्त्रातील पारितोषिक ६१ ५ वेळा प्रदान करण्यात आले.

नोबेल पारितोषिक	पारितोषिकांची संख्या	विजेत्यांची संख्या	एका विजेत्याने जिंकलेले पारितोषिक	दोन विजेत्यांना विभागून दिलेले पारितोषिक	तिन विजेत्यांना विभागून दिलेले पारितोषिक
भौतिकशास्त्र	११६	२२२	४७	३२	३७
रसायनशास्त्र	११४	१९१	६३	२५	२६
औषधशास्त्र	११३	२२५	४०	३४	३९
साहीत्य	११५	११९	१११	४	–
शांतता	१०३	११०+३०	६९	३१	३
अर्थशास्त्र	५४	९२	२५	२०	९
एकुण	६१५	९८९	३५५	१४६	११४

नोबेल फाऊंडेशनच्या नियमांमध्ये असे म्हटले आहे: “बक्षीस रक्कम दोन कामांमध्ये समान रीतीने विभागली जाऊ शकते, ज्यापैकी प्रत्येकाला पारितोषिक पात्र मानले जाईल. पुरस्कृत असलेल्या कामाची निर्मिती दोन किंवा तीन व्यक्तींनी केली असल्यास, त्यांना बक्षीस

संयुक्तपणे दिले जाईल. कोणत्याही परिस्थितीत बक्षिसाची रक्कम तीनपेक्षा जास्त व्यक्तींमध्ये विभागली जाऊ शकत नाही.”

नामांकन आणि निवड प्रक्रिया:

इकॉनॉमिक सायन्सेस प्राईज कमिटी अशा व्यक्तींना गोपनीय फॉर्म पाठवते जे नामनिर्देशित करण्यासाठी सक्षम आणि पात्र आहेत.

पात्र उमेदवार:

अल्फ्रेड नोबेलच्या स्मरणार्थ अर्थशास्त्रातील स्वेरिजेस रिक्सबँक पुरस्कारासाठी प्रस्ताव सादर करण्याचा अधिकार, कायद्यानुसार, उपभोगता येईल:

- रॉयल स्वीडिश अ‍ॅकॅडमी ऑफ सायन्सेसचे स्वीडिश आणि परदेशी सदस्य;
- अल्फ्रेड नोबेलच्या स्मरणार्थ आर्थिक विज्ञानातील स्वेरिजेस रिक्सबँक पुरस्कारासाठी पुरस्कार समितीचे सदस्य;
- ज्या व्यक्तींना अल्फ्रेड नोबेलच्या स्मरणार्थ अर्थशास्त्रातील Sveriges Riksbank पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे;
- स्वीडन, डेन्मार्क, फिनलंड, आइसलँड आणि नॉर्वे येथील विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांमध्ये संबंधित विषयांचे कायमस्वरूपी प्राध्यापक;
- कमीत कमी सहा विद्यापीठे किंवा महाविद्यालयांमध्ये संबंधित खुर्च्या धारक, विविध देश आणि त्यांच्या शिक्षणाच्या जागांमध्ये योग्य वितरण सुनिश्चित करण्यासाठी विज्ञान अकादमीने संबंधित वर्षासाठी निवडलेले; आणि
- इतर शास्त्रज्ञ ज्यांच्याकडून अकादमीला प्रस्ताव आमंत्रित करणे योग्य वाटेल.
- वरील परिच्छेद ५ आणि ६ मध्ये उल्लेखित शिक्षक आणि शास्त्रज्ञांच्या निवडीचे निर्णय प्रत्येक वर्षी सप्टेंबर महिन्याच्या समाप्तीपूर्वी घेतले जातील.

आर्थिक विज्ञान पुरस्कार विजेत्यांची निवड:

रॉयल स्वीडिश अ‍ॅकॅडमी ऑफ सायन्सेस आर्थिक विज्ञान पुरस्कार समितीने शिफारस केलेल्या उमेदवारांमधून आर्थिक विज्ञान विजेते निवडण्यासाठी जबाबदार आहे. समिती ही एक कार्यरत संस्था आहे जी नामांकनांची तपासणी करते आणि अंतिम उमेदवारांची निवड करते. त्यात पाच सदस्य असतात, परंतु अनेक वर्षांपासून समितीने सदस्यांप्रमाणेच मतदानाचा अधिकार असलेल्या अनुषंगिक सदस्यांना समाविष्ट केले आहे.

अर्थशास्त्रातील पुरस्कारासाठी कोण पात्र आहे?

अर्थशास्त्रातील पारितोषिकासाठी पात्र उमेदवार हे पात्र व्यक्तींनी नामनिर्देशित केले आहेत ज्यांना अर्थशास्त्र पुरस्कार समितीकडून विचारार्थ नावे सादर करण्याचे आमंत्रण मिळाले आहे. कोणीही स्वतःला किंवा स्वतःला नामनिर्देशित करू शकत नाही.

आर्थिक विज्ञान विजेत्यांची निवड कशी केली जाते?

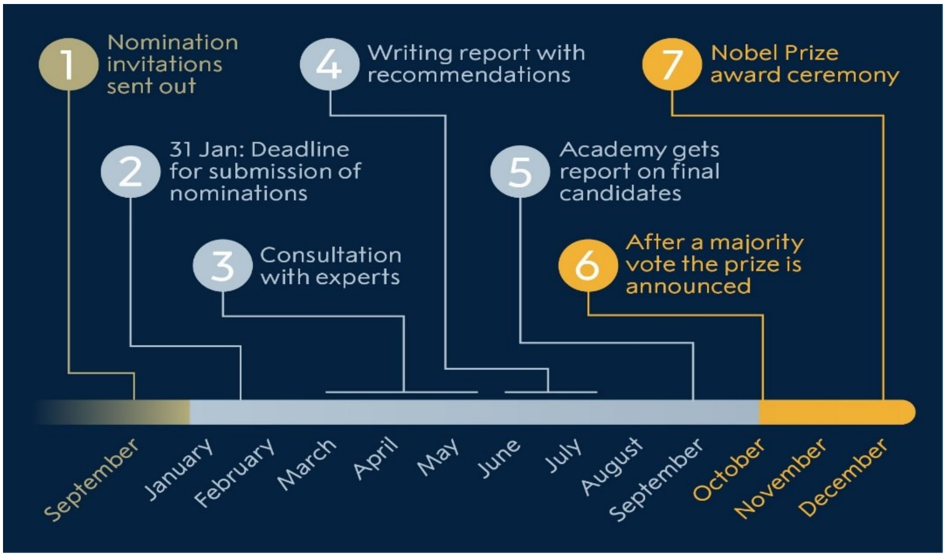

खाली आर्थिक विज्ञान पुरस्कार विजेते निवडण्यात गुंतलेल्या प्रक्रियेचे संक्षिप्त वर्णन आहे.

१) सप्टेंबर – नामांकन अर्ज पाठवले जातात.

इकॉनॉमिक सायन्सेस प्राइज कमिटी सुमारे ३,००० व्यक्तींना गोपनीय फॉर्म पाठवते - जगभरातील विद्यापीठांमधील निवडक प्राध्यापक, आर्थिक विज्ञान पुरस्कार विजेते आणि रॉयल स्वीडिश अकादमी ऑफ सायन्सेसचे सदस्य, इतरांसह.

२) फेब्रुवारी - सबमिशनची अंतिम मुदत.

पूर्ण केलेले फॉर्म पुढील वर्षाच्या ३१ जानेवारीच्या आत आर्थिक विज्ञान पुरस्कार समितीकडे पोहोचले पाहिजेत. समिती नामनिर्देशनांची पडताळणी करते आणि प्राथमिक उमेदवारांची निवड करते. सुमारे २५०-३५० नावे नामनिर्देशित केली जातात कारण तीच नावे बऱ्याचदा अनेक नामनिर्देशकांकडून सादर केली जातात.

३) मार्च-मे – तज्ञांशी सल्लामसलत.

इकॉनॉमिक सायन्सेस प्राइज कमिटी प्राथमिक उमेदवारांची नावे उमेदवारांच्या कामाचे मूल्यांकन करण्यासाठी खास नियुक्त तज्ञांना पाठवते.

४) जून-ऑगस्ट – अहवालाचे लेखन.

इकॉनॉमिक सायन्सेस प्राइज कमिटी अकादमीला सादर करण्यासाठी शिफारशींसह अहवाल एकत्र ठेवते. अहवालावर समितीच्या सर्व सदस्यांच्या स्वाक्षऱ्या आहेत.

५) सप्टेंबर – समिती शिफारशी सादर करते.

इकॉनॉमिक सायन्सेस प्राइज कमिटी अंतिम उमेदवारांच्या शिफारशींसह आपला अहवाल अकादमीच्या सदस्यांना सादर करते. अकादमीच्या इकॉनॉमिक सायन्सेस विभागाच्या दोन बैठकांमध्ये या अहवालावर चर्चा करण्यात आली आहे.

६) ऑक्टोबर - आर्थिक विज्ञान विजेते निवडले जातात.

ऑक्टोबरच्या सुरुवातीला, विज्ञान अकादमी बहुसंख्य मतांद्वारे आर्थिक विज्ञान विजेत्यांची निवड करते. निर्णय अंतिम आणि अपीलशिवाय आहे. त्यानंतर आर्थिक विज्ञान विजेत्यांची नावे जाहीर केली जातात.

७) डिसेंबर - आर्थिक विज्ञान विजेत्यांना त्यांचे पारितोषिक मिळते.

नोबेल पारितोषिक पुरस्कार सोहळा १ ० डिसेंबर रोजी स्टॉकहोम येथे होतो, जिथे नोबेल पारितोषिक विजेत्यांना त्यांचे नोबेल पारितोषिक मिळते, ज्यामध्ये नोबेल पारितोषिक पदक आणि डिप्लोमा आणि पुरस्काराच्या रकमेची पुष्टी करणारा दस्तऐवज असतो.

नामांकन जाहीर केले आहेत का?

नोबेल फाऊंडेशनचे नियम ५० वर्षांसाठी, सार्वजनिक किंवा खाजगीरित्या, नामांकनांबद्दल माहिती उघड करण्यास प्रतिबंधित करतात. निर्बंध नामनिर्देशित आणि नामांकित व्यक्ती तसेच पारितोषिकाच्या पुरस्काराशी संबंधित चौकशी आणि मतांशी संबंधित आहेत.

नोबेल पारितोषिक नाही:

अर्थशास्त्रातील पुरस्कार हा नोबेल पुरस्कार नाही. १ ९६८ मध्ये, Sveriges Riksbank (स्वीडनची मध्यवर्ती बँक) ने “The Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel” ची स्थापना केली, आणि तेव्हापासून रॉयल स्वीडिश अकादमी ऑफ सायन्सेस द्वारे नोबेल पारितोषिकांच्या समान तत्त्वांनुसार प्रदान केले गेले. १९६९ मध्ये रॅगनार फ्रिश आणि जॅन टिनबर्गन यांना अर्थशास्त्रातील पहिले पारितोषिक देण्यात आले.

७.२ अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते: डॉ. अमर्त्य सेन

अमर्त्य कुमार सेन (जन्म ३ नोव्हेंबर १ ९३३) हे भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ आणि तत्त्वज्ञ आहेत, त्यांनी १ ९७२ पासून युनायटेड किंगडम आणि युनायटेड स्टेट्समध्ये शिकवले आणि काम केले आहे. सेन यांनी कल्याणकारी अर्थशास्त्र, सामाजिक निवड सिद्धांत, आर्थिक आणि सामाजिक न्याय, दुष्काळाचे आर्थिक सिद्धांत, निर्णय सिद्धांत, विकास अर्थशास्त्र, सार्वजनिक आरोग्य आणि देशांच्या कल्याणाचे उपाय यामध्ये योगदान दिले आहे.

ते सध्या थॉमस डब्ल्यू. लॅमोंट विद्यापीठाचे प्राध्यापक आहेत, आणि हार्वर्ड विद्यापीठात अर्थशास्त्र आणि तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक आहेत. त्यांनी यापूर्वी केंब्रिज विद्यापीठात ट्रिनिटी कॉलेजचे मास्टर म्हणून काम केले आहे. कल्याणकारी अर्थशास्त्रातील त्यांच्या कार्यासाठी त्यांना १ ९९८ मध्ये अर्थशास्त्रातील नोबेल स्मृती पुरस्कार आणि १ ९९९ मध्ये भारताचा भारतरत्न पुरस्कार देण्यात आला. जर्मन पब्लिशर्स अँड बुकसेलर्स असोसिएशनने त्यांना

जागतिक न्याय आणि शिक्षण आणि आरोग्य सेवेतील सामाजिक असमानतेचा सामना करण्यासाठी त्यांच्या अग्रगण्य शिष्यवृत्तीसाठी जर्मन पुस्तक व्यापाराचा २०२० चा शांतता पुरस्कार दिला.

प्रारंभिक जीवन आणि शिक्षण:

अमर्त्य सेन यांचा जन्म ब्रिटीश भारतातील बंगालमधील शांतिनिकेतन येथील हिंदू बैद्य कुटुंबात झाला. रवींद्रनाथ टागोरांनी अमर्त्य सेन यांना त्यांचे नाव दिले. सेन यांचे कुटुंब सध्याच्या बांगलादेशातील वारी आणि माणिकगंज, ढाका येथील होते. त्यांचे वडील आशुतोष सेन हे ढाका विद्यापीठात रसायनशास्त्राचे प्राध्यापक, दिल्लीतील विकास आयुक्त आणि पश्चिम बंगाल लोकसेवा आयोगाचे तत्कालीन अध्यक्ष होते. १ ९४५ मध्ये ते आपल्या कुटुंबासह पश्चिम बंगालमध्ये स्थलांतरित झाले. सेन यांच्या आई अमिता सेन या प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील प्रख्यात संस्कृतशास्त्रज्ञ आणि विद्वान क्षिती मोहन सेन यांच्या कन्या होत्या, जे रवींद्रनाथ टागोर यांचे निकटचे सहकारी होते. के.एम. सेन यांनी १ ९५३ ते १ ९५४ या काळात विश्व भारती विद्यापीठाचे दुसरे कुलगुरू म्हणून काम केले.

सेन यांचे शालेय शिक्षण १ ९४० मध्ये ढाका येथील सेंट ग्रेगरी स्कूलमध्ये सुरू झाले. १ ९४१ च्या शरद ऋतूत सेन यांना पाठभवन, शांतिनिकेतन येथे दाखल करण्यात आले, जिथे त्यांनी त्यांचे शालेय शिक्षण पूर्ण केले. शाळेची अनेक प्रगतीशील वैशिष्ट्ये होती, जसे की परीक्षांबद्दलची अनास्था किंवा स्पर्धात्मक चाचणी. याव्यतिरिक्त, शाळेने सांस्कृतिक विविधतेवर भर दिला आणि उर्वरित जगाच्या सांस्कृतिक प्रभावांचा स्वीकार केला.

१ ९५१ मध्ये, ते कलकत्ता येथील प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये गेले, जिथे त्यांनी कलकत्ता विद्यापीठाचा पदवीधर विद्यार्थी म्हणून गणित विषयात अल्पवयीन असलेल्या प्रथम श्रेणीत अर्थशास्त्रात बीए मिळवले. अध्यक्षपदावर असताना, सेन यांना तोंडाचा कर्करोग झाल्याचे निदान झाले आणि त्यांना पाच वर्षे जगण्याची १ ५% संधी दिली गेली. किरणोत्सर्गाच्या उपचारांमुळे ते वाचले आणि १ ९५३ मध्ये ते केंब्रिजच्या ट्रिनिटी कॉलेजमध्ये गेले, जिथे त्यांनी १ ९५५ मध्ये अर्थशास्त्रात प्रथम श्रेणीसह दुसरे बीए मिळवले आणि यादीतही अव्वल स्थान मिळवले. यावेळी त्यांची केम्ब्रिज मजलिसच्या अध्यक्षपदी निवड झाली. सेन हे अधिकृतपणे केंब्रिजमध्ये पीएचडीचे विद्यार्थी असताना (जरी त्यांनी १ ९५५-५६ मध्ये त्यांचे संशोधन पूर्ण केले होते), त्यांना कलकत्ता येथील नव्याने निर्माण झालेल्या जाधवपूर विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागाचे प्रथम-प्राध्यापक आणि प्रथम-प्रमुख पदाची ऑफर देण्यात आली. अर्थशास्त्र विभागाचे प्रमुखपद भूषवणारे ते सर्वात तरुण अध्यक्ष आहेत. १ ९५६ ते १ ९५८ पर्यंत नवीन अर्थशास्त्र विभाग सुरू करून त्यांनी त्या पदावर काम केले.

दरम्यान, सेनची ट्रिनिटी कॉलेजमधील प्राईझ फेलोशिपसाठी निवड झाली, ज्याने त्यांना चार वर्षांचे स्वातंत्र्य दिले. त्यांनी तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करण्याचा मूलगामी निर्णय घेतला.

सेन यांनी स्पष्ट केले: "माझ्या अभ्यासाचा तत्त्वज्ञानात विस्तार करणे माझ्यासाठी महत्त्वाचे होते, इतकेच नव्हे तर अर्थशास्त्रातील माझी काही मुख्य क्षेत्रे दार्शनिक विषयांशी अगदी जवळून संबंधित आहेत (उदाहरणार्थ, सामाजिक निवड सिद्धांत गणितीय तर्कशास्त्राचा तीव्र वापर करते आणि नैतिक तत्त्वज्ञान आणि समाजशास्त्रीय समानता आणि समानता या

विषयावर आधारित आहे), तरी देखील मला तात्विक अभ्यास स्वतःहून खूप फायद्याचा वाटला." तत्त्वज्ञानातील त्यांची आवड, तथापि, प्रेसीडेंसीमधील त्यांच्या महाविद्यालयीन दिवसांपासून आहे, जिथे त्यांनी तत्त्वज्ञानावरील पुस्तके वाचली आणि तात्विक विषयांवर चर्चा केली. केनेथ ॲरोचे सोशल चॉईस अँड इंडिव्हिज्युअल व्हॅल्यूज हे पुस्तक त्यांना सर्वात जास्त आवडले होते.

केंब्रिजमध्ये, केनेशियन अर्थशास्त्राचे समर्थक आणि केन्सबद्दल संशयी असलेले नव-शास्त्रीय अर्थशास्त्रज्ञ यांच्यात मोठे वादविवाद झाले. ट्रिनिटी आणि केंब्रिज या दोन्ही ठिकाणी सामाजिक निवड सिद्धांताबद्दल उत्साह नसल्यामुळे, सेन यांनी त्यांच्या पीएचडी प्रबंधासाठी वेगळा विषय निवडला, जो १ ९५९ मध्ये "द चॉईस ऑफ टेक्निक्स" वर होता.

जादवपूर येथे त्यांच्या कामाचे अध्यापन आणि सुधारणा करताना सेन यांना भारतातील सहायक पर्यवेक्षक, प्रोफेसर ए के दासगुप्ता यांनी दिलेल्या सल्ल्याशिवाय, केनेशियन नंतरच्या "तेजस्वी परंतु जोरदार असहिष्णू" जोन रॉबिन्सन यांच्या देखरेखीखाली काम पूर्ण झाले होते. क्वेंटिन स्किनर नोंदवतात की सेन केंब्रिजमधील त्यांच्या काळात केंब्रिज ऍपॉस्टल्स या गुप्त समाजाचे सदस्य होते.

१ ९६०-६१ दरम्यान, अमर्त्य सेन, ट्रिनिटी कॉलेजमधून रजेवर मॅसॅच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजीला भेट दिली.

संशोधन कार्य:

सेन यांचे 'चॉईस ऑफ टेक्निक्स'वरील काम मॉरिस डॉबच्या कामाला पूरक ठरले. विकसनशील देशात, डोब-सेन धोरण गुंतवणुकीयोग्य अधिशेष वाढवणे, सतत वास्तविक वेतन राखणे आणि तांत्रिक बदलामुळे श्रम उत्पादकतेतील संपूर्ण वाढ वापरणे, संचय दर वाढवणे यावर अवलंबून होते. दुस-या शब्दात, कामगारांनी अधिक उत्पादक होऊनही त्यांच्या राहणीमानात कोणतीही सुधारणा करण्याची मागणी केली नाही. १ ९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि १ ९७० च्या सुरुवातीच्या काळात सेनच्या पेपर्सने सामाजिक निवडीचा सिद्धांत विकसित करण्यास मदत केली, जी प्रथम अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ केनेथ ॲरो यांच्या कामात प्रसिद्ध झाली. एरोने सर्वात प्रसिद्धपणे दाखवले होते की जेव्हा मतदारांकडे तीन किंवा अधिक वेगळे पर्याय (पर्याय) असतात, तेव्हा कोणतीही क्रमवारीत असलेली मतदान प्रणाली काही परिस्थितींमध्ये अपरिहार्यपणे मुलभूत लोकशाही निकषांना धरून असणारे विरोधाभास करते. सेन यांचे साहित्यातील योगदान हे ॲरोचे अशक्यतेचे प्रमेय कोणत्या परिस्थितीत लागू झाले हे दर्शविणे, तसेच आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासातील त्यांच्या आवडीनुसार सामाजिक निवडीच्या सिद्धांताचा विस्तार करणे आणि समृद्ध करणे हे होते.

१ ९८१ मध्ये, सेन यांनी गरीबी आणि दुष्काळ: हक्क आणि वंचिततेवर एक निबंध (१९८१) प्रकाशित केला, ज्यामध्ये त्यांनी असा युक्तिवाद केला की दुष्काळ केवळ अन्नाच्या कमतरतेमुळेच उद्भवत नाही, तर अन्न वितरणाच्या यंत्रणेमध्ये तयार केलेल्या असमानतेमुळे होतो. सेन यांनी असाही युक्तिवाद केला की बंगालचा दुष्काळ हा शहरी आर्थिक तेजीमुळे झाला होता ज्यामुळे अन्नधान्याच्या किमती वाढल्या होत्या, ज्यामुळे लाखो ग्रामीण कामगार उपासमारीने मरण पावले होते जेव्हा त्यांची मजुरी पूर्ण होत नव्हती.

दुष्काळात सेनची आवड वैयक्तिक अनुभवातून निर्माण झाली. नऊ वर्षांच्या असताना त्यांनी १ ९४३ चा बंगालचा दुष्काळ पाहिला, ज्यामध्ये तीस लाख लोक मरण पावले. हे आश्चर्यकारक जीवितहानी अनावश्यक होती, सेन यांनी नंतर निष्कर्ष काढला.

बंगालमध्ये त्यावेळी पुरेसा अन्नपुरवठा होता, परंतु ग्रामीण भूमिहीन मजूर आणि नाईंसारख्या शहरी सेवा पुरवठादारांसह लोकांच्या काही विशिष्ट गटांकडे अन्न विकत घेण्याचे साधन नव्हते, कारण त्याच्या किमती झपाट्याने वाढल्या होत्या कारण त्यामध्ये अधिग्रहण समाविष्ट होते. सैन्याद्वारे, पॅनीक खरेदी, साठेबाजी आणि किंमत वाढवणे, हे सर्व या प्रदेशातील युद्धाशी संबंधित आहेत. दारिद्र्य आणि दुष्काळात, सेन यांनी उघड केले की दुष्काळाच्या अनेक प्रकरणांमध्ये अन्न पुरवठा लक्षणीय प्रमाणात कमी झाला नाही. बंगालमध्ये, उदाहरणार्थ, अन्न उत्पादन, मागील वर्षीच्या तुलनेत कमी असताना, पूर्वीच्या दुष्काळ नसलेल्या वर्षांच्या तुलनेत जास्त होते. सेन अनेक सामाजिक आणि आर्थिक घटकांकडे लक्ष वेधतात, जसे की घसरलेले वेतन, बेरोजगारी, अन्नधान्याच्या वाढत्या किमती आणि खराब अन्न-वितरण, ज्यामुळे उपासमारीची वेळ आली. त्याच्या क्षमतांचा दृष्टीकोन सकारात्मक स्वातंत्र्यावर लक्ष केंद्रित करतो, एखाद्या व्यक्तीची काहीतरी बनण्याची किंवा करण्याची वास्तविक क्षमता, नकारात्मक स्वातंत्र्याच्या दृष्टीकोनांवर ऐवजी, जे अर्थशास्त्रात सामान्य आहे आणि फक्त हस्तक्षेप न करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. बंगालच्या दुष्काळात, ग्रामीण मजुरांच्या अन्न विकत घेण्याच्या नकारात्मक स्वातंत्र्यावर परिणाम झाला नाही. तथापि, ते अजूनही उपासमार आहेत कारण ते सकारात्मकरित्या काहीही करण्यास मोकळे नव्हते, त्यांच्याकडे पोषणाचे कार्य नव्हते किंवा रोगापासून मुक्त होण्याची क्षमता नव्हती.

दुष्काळाच्या कारणांवरील त्यांच्या महत्त्वपूर्ण कार्याव्यतिरिक्त, विकास अर्थशास्त्राच्या क्षेत्रातील सेनच्या कार्याचा संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाद्वारे प्रकाशित "मानव विकास अहवाल" तयार करण्यात लक्षणीय प्रभाव पडला आहे. विविध आर्थिक आणि सामाजिक संकेतकांवर देशांची क्रमवारी लावणारे हे वार्षिक प्रकाशन दारिद्र्य आणि असमानतेच्या आर्थिक मोजमापाच्या क्षेत्रात सेन यांच्या इतर सामाजिक निवड सिद्धांतकारांच्या योगदानाचे ऋण आहे.

विकास अर्थशास्त्र आणि सामाजिक निर्देशकांमध्ये सेन यांचे क्रांतिकारक योगदान म्हणजे त्यांच्या इक्वॅलिटी ऑफ व्हॉट या लेखात विकसित केलेली "क्षमता" ही संकल्पना आहे. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की सरकारांना त्यांच्या नागरिकांच्या ठोस क्षमतेच्या विरोधात मोजले पाहिजे. याचे कारण असे की जोपर्यंत अटींची व्याख्या संशयात राहते तोपर्यंत टॉप-डाउन डेव्हलपमेंट नेहमीच मानवी हक्कांवर मात करेल (एक "योग्य" काहीतरी आहे जे प्रदान केले जाणे आवश्यक आहे किंवा काहीतरी जे काढून टाकले जाऊ शकत नाही?). उदाहरणार्थ, युनायटेड स्टेट्समध्ये नागरिकांना मतदान करण्याचा अधिकार आहे. सेन यांच्यासाठी ही संकल्पना बऱ्यापैकी पोकळ आहे. नागरिकांमध्ये मतदान करण्याची क्षमता असण्यासाठी, प्रथम त्यांच्याकडे "कार्ये" असणे आवश्यक आहे. ही "कार्ये" खूप विस्तृत असू शकतात, जसे की शिक्षणाची उपलब्धता, अगदी विशिष्ट गोष्टींपर्यंत, जसे की मतदानासाठी वाहतूक. जेव्हा असे अडथळे दूर केले जातात तेव्हाच नागरिक खऱ्या अर्थाने वैयक्तिक आवडीनुसार काम करतो असे म्हणता येईल. त्या समाजाने हमी दिलेल्या किमान क्षमतांची यादी तयार करणे हे वैयक्तिक समाजावर अवलंबून आहे.

त्यांनी द न्यूयॉर्क रिव्ह्यू ऑफ बुक्समध्ये "मोअर दॅन १ ०० मिलियन वूमन आर मिसिंग" (आशियातील हरवलेल्या महिला पहा) नावाचा एक वादग्रस्त लेख लिहिला, ज्यामध्ये विकसनशील जगातील, विशेषतः आशियातील लिंगांमधील असमान अधिकारांच्या मृत्यूच्या प्रभावाचे विश्लेषण केले. एमिली ऑस्टरच्या एका अभ्यासासह इतर अभ्यासांनी असा युक्तिवाद केला होता की हे एक अतिआकलन आहे, तरीही ऑस्टरने तेव्हापासून तिचे निष्कर्ष मागे घेतले आहेत.

१ ९९९ मध्ये, सेन यांनी त्यांच्या डेव्हलपमेंट एज फ्रीडम या पुस्तकात क्षमता दृष्टीकोन अधिक प्रगत केला आणि पुन्हा परिभाषित केला. सेन यांचे म्हणणे आहे की विकासाकडे केवळ जीडीपी किंवा दरडोई उत्पन्न यांसारख्या मेट्रिक्सवर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी व्यक्तींना आनंद देणारी वास्तविक स्वातंत्र्ये वाढवण्याचा प्रयत्न म्हणून पाहिले पाहिजे. १९४७ मध्ये भारताच्या फाळणीपर्यंत लहानपणी पाहिलेल्या हिंसक कृत्यांमुळे सेन प्रेरित झाले होते. एका सकाळी कादर मिया नावाचा एक मुस्लिम रोजंदारी मजूर सेनच्या कुटुंबाच्या घराच्या मागील गेटमधून अडखळला, त्याच्या अंगावर चाकूने केलेल्या जखमेतून रक्तस्त्राव झाला. परत अत्यंत गरिबीमुळे, तो सेनच्या मुख्यतः हिंदू वस्तीत कामाच्या शोधात आला होता; त्याच्या निवडी म्हणजे त्याच्या कुटुंबाची उपासमार किंवा शेजारच्या परिसरात येताना मृत्यूचा धोका. कादर मिया यांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याची किंमत म्हणजे त्यांचा मृत्यू. कादर मियाला त्या संकटकाळात उत्पन्नाच्या शोधात प्रतिकूल भागात येण्याची गरज नव्हती, जर त्याचे कुटुंब त्याशिवाय व्यवस्थापित झाले असते. या अनुभवामुळे सेन यांनी लहानपणापासूनच आर्थिक स्वातंत्र्याचा विचार करायला सुरुवात केली.

डेव्हलपमेंट ॲज फ्रीडममध्ये सेन यांनी पाच विशिष्ट प्रकारच्या स्वातंत्र्यांची रूपरेषा दिली आहे: राजकीय स्वातंत्र्य, आर्थिक सुविधा, सामाजिक संधी, पारदर्शकतेची हमी आणि संरक्षणात्मक सुरक्षा. राजकीय स्वातंत्र्य म्हणजे सरकारमध्ये आवाज असण्याची आणि अधिकाऱ्यांची छाननी करण्यात सक्षम होण्याच्या क्षमतेचा संदर्भ आहे. आर्थिक सुविधा बाजारातील संसाधने आणि बाजारपेठेतील यंत्रणा या दोन्हीशी संबंधित असतात. देशातील उत्पन्न आणि संपत्तीवर लक्ष केंद्रित केल्यास लोकांसाठी आर्थिक सुविधा वाढतील. सामाजिक संधी लोकसंख्येसाठी आरोग्यसेवा किंवा शिक्षण यासारखे फायदे प्रदान करणाऱ्या आस्थापनांशी व्यवहार करतात, ज्यामुळे व्यक्तींना चांगले जीवन जगता येते. पारदर्शकतेची हमी व्यक्तींना काही प्रमाणात विश्वास आणि परस्परसंवादाच्या ज्ञानासह संवाद साधण्याची परवानगी देते. संरक्षणात्मक सुरक्षा ही सामाजिक सुरक्षा जाळ्यांची प्रणाली आहे जी गरिबीमुळे प्रभावित झालेल्या गटाला भयंकर दुःखाला सामोरे जाण्यास प्रतिबंध करते. सेन यांच्या कार्यापूर्वी, याकडे केवळ विकासाचे टोक म्हणून पाहिले जात होते; उत्पन्न वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या देशांना लक्झरी परवडतात. तथापि, सेनचा असा युक्तिवाद आहे की वास्तविक स्वातंत्र्यात वाढ ही दोन्ही टोके आणि विकासाची साधने असली पाहिजेत. पाच मुख्य स्वातंत्र्यांचे एकमेकांशी जवळून संबंध असलेले स्वरूप स्पष्ट करून ते स्पष्ट करतात कारण त्यांचा असा विश्वास आहे की यापैकी एका स्वातंत्र्याचा विस्तार केल्यास दुसऱ्या स्वातंत्र्याचाही विस्तार होऊ शकतो. या संदर्भात ते शिक्षण आणि आरोग्याच्या सामाजिक संधींमधील परस्परसंबंध आणि एक निरोगी आणि सुशिक्षित व्यक्ती म्हणून हे दोन्ही आर्थिक आणि राजकीय स्वातंत्र्यांना कसे पूरक आहेत याबद्दल माहितीपूर्ण आर्थिक निर्णय घेण्यास आणि फलदायी राजकीय प्रदर्शनांमध्ये सहभागी होण्यासाठी अधिक योग्य आहे याबद्दल चर्चा

करतात. स्वातंत्र्याचे हे परस्परावलंबन स्पष्ट करण्यासाठी चीन आणि भारत यांच्यात तुलना देखील केली जाते. चीन १ ९७९ पासून आणि भारत १ ९९१ पासून दोन्ही देश त्यांच्या अर्थव्यवस्था विकसित करण्याच्या दिशेने काम करत आहेत.

कल्याणकारी अर्थशास्त्र आर्थिक धोरणांचे समाजाच्या कल्याणावर होणाऱ्या परिणामांच्या संदर्भात मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न करते. अशा मुद्द्यांसाठी आपली कारकीर्द वाहून घेतलेल्या सेनला "त्यांच्या व्यवसायाचा विवेक" असे संबोधले जात असे. त्यांचा प्रभावशाली मोनोग्राफ कलेक्टिव्ह चॉईस अँड सोशल वेलफेअर (१ ९७०), ज्याने वैयक्तिक हक्कांशी संबंधित समस्यांचे निराकरण केले (उदारमतवादी विरोधाभास तयार करणे), न्याय आणि समानता, बहुसंख्य नियम आणि वैयक्तिक परिस्थितींबद्दल माहितीची उपलब्धता, संशोधकांना त्यांचे लक्ष मूलभूत कल्याणाच्या मुद्द्यांकडे वळवण्यास प्रेरित केले. सेन यांनी गरिबी मोजण्याच्या पद्धती शोधून काढल्या ज्यामुळे गरिबांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी उपयुक्त माहिती मिळाली. उदाहरणार्थ, असमानतेवरील त्यांच्या सैद्धांतिक कार्याने भारत आणि चीनमध्ये पुरुषांपेक्षा कमी स्त्रिया का आहेत याचे स्पष्टीकरण दिले आहे की पाश्चात्य आणि गरीब परंतु वैद्यकीयदृष्ट्या निःपक्षपाती देशांमध्ये, स्त्रियांचा मृत्यू दर कमी आहे आणि लोकसंख्येच्या तुलनेत कमी आहे.

सेन यांनी असा दावा केला की हे विषम गुणोत्तर चांगले आरोग्य उपचार आणि त्या देशांतील मुलांना परवडणाऱ्या बालपणातील संधी, तसेच लिंग-निवडक गर्भपात यामुळे निर्माण झाले आहे.

अन्न संकट हाताळणारी सरकारे आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था सेन यांच्या कार्यामुळे प्रभावित झाल्या होत्या. त्यांच्या विचारांनी धोरण निर्मात्यांना केवळ तात्काळ दु:ख कमी करण्याकडेच लक्ष देण्यास प्रोत्साहन दिले नाही तर गरिबांचे गमावलेले उत्पन्न सार्वजनिक कार्यांद्वारे बदलण्याचे मार्ग शोधण्यासाठी आणि अन्नाच्या स्थिर किंमती राखण्यासाठी देखील प्रोत्साहन दिले. राजकीय स्वातंत्र्याचे जोरदार रक्षणकर्ते, सेनचा असा विश्वास होता की कार्यरत लोकशाहीमध्ये दुष्काळ पडत नाही कारण त्यांचे नेते नागरिकांच्या मागण्यांना अधिक प्रतिसाद देणारे असले पाहिजेत. आर्थिक वाढ साध्य करण्यासाठी, त्यांनी असा युक्तिवाद केला की, सामाजिक सुधारणा जसे की शिक्षण आणि सार्वजनिक आरोग्यातील सुधारणा आर्थिक सुधारणांपूर्वी असणे आवश्यक आहे.

२००९ मध्ये सेन यांनी The Idea of Justice नावाचे पुस्तक प्रकाशित केले. कल्याणकारी अर्थशास्त्र आणि सामाजिक निवड सिद्धांतातील त्यांच्या मागील कार्यावर आधारित, परंतु त्यांच्या तात्विक विचारांवर देखील, सेन यांनी स्वतःचा न्याय सिद्धांत मांडला ज्याचा अर्थ त्यांना जॉन रॉल्स किंवा जॉन हर्सनी यांच्या न्यायाच्या प्रभावशाली आधुनिक सिद्धांतांना पर्याय आहे. रॉल्सच्या विरोधातील परंतु पूर्वीचे न्याय सिद्धांतकार इमॅन्युएल कांट, जीन-जॅक रौसो किंवा डेव्हिड ह्यूम, आणि ॲडम स्मिथ आणि मेरी वॉलस्टोनक्राफ्ट यांच्या तात्विक कृतींपासून प्रेरित होऊन सेन यांनी एक सिद्धांत विकसित केला जो तुलनात्मक आणि वास्तविकता-केंद्रित आहे (त्याऐवजी पारंपारिक सिद्धांताभिमुख आहे)).

तथापि, तो अजूनही संस्था आणि प्रक्रियांना तितकेच महत्त्वाचे मानतो. रॉल्सच्या अज्ञानाच्या बुरख्याला पर्याय म्हणून सेन यांनी त्यांच्या न्याय सिद्धांताचा आधार म्हणून निष्पक्ष प्रेक्षकाचा

विचारप्रयोग निवडला. त्यांनी सार्वजनिक चर्चेचे महत्त्व (जॉन स्टुअर्ट मिलच्या अर्थाने लोकशाही समजून घेणे) आणि न्यायाच्या संदर्भात विविध राज्यांचे मूल्यमापन करताना सार्वत्रिक मानवी हक्कांच्या कल्पनेसह लोकांच्या क्षमतांवर (त्यांनी सह-विकसित केलेला दृष्टीकोन) लक्ष केंद्रित केले.

करिअर:

सेन यांनी १ ९५६ मध्ये जादवपूर विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागात शिक्षक आणि संशोधन अभ्यासक म्हणून आपल्या कारकिर्दीला सुरुवात केली. त्यांनी या पदावर दोन वर्षे घालवली. १ ९५७ ते १ ९६३ पर्यंत, सेन यांनी केंब्रिजच्या ट्रिनिटी कॉलेजचे फेलो म्हणून काम केले. १ ९६० ते १ ९६१ दरम्यान, सेन हे युनायटेड स्टेट्समधील मॅसॅच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजीमध्ये व्हिजिटिंग प्रोफेसर होते, जेथे त्यांची पॉल सॅम्युएलसन, रॉबर्ट सोलो, फ्रँको मोडिग्लियानी आणि नॉर्बर्ट वीनर यांच्याशी ओळख झाली. ते कॅलिफोर्निया विद्यापीठ, बर्कले (१ ९६४-१ ९६५) आणि कॉर्नेल विद्यापीठ (१ ९७८-१ ९८४) येथे व्हिजिटिंग प्रोफेसर देखील होते. त्यांनी दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये १ ९६३ आणि १ ९७१ दरम्यान अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून अध्यापन केले (जिथे त्यांनी १ ९६९ मध्ये त्यांचे उत्कृष्ट संगीत कलेक्टिव्ह चॉईस अँड सोशल वेलफेअर पूर्ण केले).

या काळात सेन हे इतर अनेक प्रीमियर भारतीय आर्थिक शाळा आणि जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठ, इंडियन स्टॅटिस्टिकल इन्स्टिट्यूट, सेंटर फॉर डेव्हलपमेंट स्टडीज, गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकॉनॉमिक्स आणि सेंटर फॉर स्टडीज इन सोशल सायन्सेस यासारख्या उत्कृष्टतेच्या केंद्रांना वारंवार भेट देत होते.

मनमोहन सिंग (भारताचे माजी पंतप्रधान आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणासाठी जबाबदार असलेले दिग्गज अर्थतज्ञ), के.एन. राज (विविध पंतप्रधानांचे सल्लागार आणि सेंटर फॉर डेव्हलपमेंट स्टडीज, त्रिवेंद्रमचे संस्थापक असलेले ज्येष्ठ अर्थतज्ज्ञ जे भारतातील प्रमुख थिंक टँक आणि शाळांपैकी एक आहे) आणि जगदीश भगवती (जे आंतरराष्ट्रीय व्यापार क्षेत्रातील महान भारतीय अर्थतज्ञ म्हणून ओळखले जातात आणि सध्या कोलंबिया विद्यापीठात शिकवतात) यांसारख्या प्रतिष्ठित अर्थतज्ज्ञांचे ते सहकारी होते. हा कालावधी सेंटर फॉर डेव्हलपमेंट स्टडीजच्या इतिहासातील सुवर्ण काळ मानला जातो. १ ९७१ मध्ये, ते लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून सामील झाले, जिथे त्यांनी १ ९७७ पर्यंत अध्यापन केले. १ ९७७ ते १ ९८८ पर्यंत त्यांनी ऑक्सफर्ड विद्यापीठात शिकवले, जिथे ते प्रथम अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक होते आणि नफिल्ड कॉलेजचे सहकारी होते. नंतर १ ९८० पासून पॉलिटिकल इकॉनॉमीचे ड्रमंड प्रोफेसर आणि ऑक्सफर्डच्या ऑल सॉल्स कॉलेजचे फेलो होते. १ ९८७ मध्ये, सेन हार्वर्डमध्ये थॉमस डब्ल्यू. लॅमोंट विद्यापीठाचे अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून रुजू झाले. १ ९९८ मध्ये त्यांना ट्रिनिटी कॉलेज, केंब्रिजचे मास्टर म्हणून नियुक्त करण्यात आले, ते ऑक्सब्रिज कॉलेजचे पहिले आशियाई प्रमुख बनले. जानेवारी २००४ मध्ये सेन हार्वर्डला परतले. त्यांनी आपल्या मृत पत्नीच्या नावाने माजी लंडन गिल्डहॉल विद्यापीठात इवा कॉलनी ट्रस्टची स्थापना केली.

मे २००७ मध्ये, त्यांची आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची चौकट आणि प्रस्तावित भागीदारीची रचना तपासण्यासाठी नालंदा मेंटॉर ग्रुपचे अध्यक्ष म्हणून नियुक्त करण्यात आले, जे उच्च

शिक्षणाच्या प्राचीन केंद्राचे पुनरुज्जीवन करण्याच्या उद्देशाने नालंदा आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठ प्रकल्पाच्या स्थापनेचे संचालन करेल. .

२००९ ते २०१ १ या कालावधीत इन्फोसिस पारितोषिकासाठी सामाजिक विज्ञान ज्युरी आणि २०१ २ ते २०१ ८ या कालावधीत ह्युमॅनिटीज ज्युरीचे अध्यक्षपद भूषवले.

१ ९ जुलै २०१ २ रोजी, सेन यांना प्रस्तावित नालंदा विद्यापीठाचे (NU) पहिले कुलपती म्हणून नियुक्त करण्यात आले. अवास्तव विलंब, गैरव्यवस्थापन आणि जमिनीवर प्राध्यापकांची उपस्थिती नसल्यामुळे प्रकल्पाला फटका बसल्याने सेन यांच्यावर टीका झाली. शेवटी ऑगस्ट २०१ ४ मध्ये अध्यापन सुरू झाले. २० फेब्रुवारी २०१ ५ रोजी सेन यांनी दुसऱ्या टर्मसाठी उमेदवारी मागे घेतली.

सभासदत्व आणि संघटना:

त्यांनी इकॉनॉमेट्रिक सोसायटी (१ ९८४), आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संघटना (१ ९८६-१ ९८९), इंडियन इकॉनॉमिक असोसिएशन (१ ९८९) आणि अमेरिकन इकॉनॉमिक असोसिएशन (१ ९९४) चे अध्यक्ष म्हणून काम केले आहे. त्यांनी डेव्हलपमेंट स्टडीज असोसिएशन आणि मानव विकास आणि क्षमता असोसिएशनचे अध्यक्ष म्हणूनही काम केले आहे. ते चीनमधील पेकिंग विद्यापीठातील सेंटर फॉर ह्युमन अँड इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट स्टडीजच्या शैक्षणिक सल्लागार समितीचे मानद संचालक आहेत.

दुष्काळ, मानव विकास सिद्धांत, कल्याणकारी अर्थशास्त्र, गरिबी, लिंग असमानता आणि राजकीय उदारमतवादाच्या अंतर्निहित कार्यपद्धतीबद्दल सेन यांना "व्यवसायाचा विवेक" आणि "अर्थशास्त्राच्या मदर तेरेसा" असे संबोधले जाते. तथापि, त्यांनी मदर तेरेसा यांच्याशी तुलना नाकारली, असे म्हटले की त्यांनी कधीही समर्पित आत्मत्यागाची जीवनशैली पाळण्याचा प्रयत्न केला नाही. अमर्त्य सेन यांनी भारतीय दंड संहितेच्या समलिंगी विरोधी कलम ३७७ विरुद्धच्या मोहिमेतही आपला आवाज जोडला.

सेन यांनी ऑक्सफॅम, यूके स्थित आंतरराष्ट्रीय विकास धर्मादाय संस्थेचे मानद अध्यक्ष म्हणून काम केले आहे आणि आता ते त्यांचे मानद सल्लागार आहेत.

सेन हे बर्गग्रेन संस्थेच्या २१ व्या शतकातील परिषदेचे सदस्य देखील आहेत.

सेन हे सेंट एडमंड कॉलेज, केंब्रिजचे मानद फेलो आहेत.

रिपोर्टर्स विदाऊट बॉर्डर्सने सुरू केलेल्या माहिती आणि लोकशाही आयोगाच्या २५ प्रमुख व्यक्तींपैकी ते एक आहेत.

प्रसारमाध्यमे आणि संस्कृती:

सुमन घोष दिग्दर्शित अमर्त्य सेन: अ लाइफ री-एक्झामिन नावाचा ५६ मिनिटांचा डॉक्युमेंटरी त्यांच्या जीवनाचा आणि कार्याचा तपशील देतो. द आर्ग्युमेंटेटिव्ह इंडियन (सेन यांच्या

स्वतःच्या पुस्तकांपैकी एकाचे शीर्षक) नावाचा अमर्त्य सेन यांच्याबद्दलचा एक माहितीपट २०१७ मध्ये प्रदर्शित झाला.

ॲनाबेल कुलेनचे २००१ चे पोर्ट्रेट ट्रिनिटी कॉलेजच्या संग्रहात आहे. लंडनमधील नॅशनल पोर्ट्रेट गॅलरीमध्ये सेनचे २००३ चे पोर्ट्रेट टांगले आहे.

२०१ १ मध्ये, ते बांग्लादेशच्या बंगबंधू इंटरनॅशनल कॉन्फरन्स सेंटर (BICC) येथे रवींद्र उत्सव समारंभात उपस्थित होते. शुरेर धारा स्कूल ऑफ म्युझिकच्या प्राचार्या रेझवाना चौधरी बन्या यांनी आणलेल्या सर्व २२२२ टागोर यांच्या गाण्यांचा समावेश असलेल्या श्रुती गीतोबितान या रवींद्रसंगीत अल्बमचे मुखपृष्ठ त्यांनी अनावरण केले.

मॅक्स रोझर म्हणाले की सेन यांच्या कार्यामुळेच त्यांना डेटामध्ये अवर वर्ल्ड तयार केले.

वैयक्तिक जीवन आणि श्रद्धाः

सेन यांनी तीन वेळा लग्न केले आहे. त्यांची पहिली पत्नी नबनीता देव सेन या भारतीय लेखिका आणि विद्वान होत्या, त्यांच्यासोबत त्यांना दोन मुली होत्या: अंतरा, पत्रकार आणि प्रकाशक आणि नंदना, एक बॉलीवूड अभिनेत्री. १ ९७१ मध्ये ते लंडनला गेल्यानंतर लगेचच त्यांचा विवाह तुटला. १ ९७८ मध्ये सेनने इवा कोलोर्नी, इटालियन अर्थशास्त्रज्ञ, युजेनियो कोलोर्नी आणि उर्सुला हिर्शमन यांची मुलगी आणि अल्बर्ट ओ. हिर्शमन यांची भाची यांच्याशी विवाह केला. या जोडप्याला दोन मुले होती, एक मुलगी इंद्राणी, जी न्यूयॉर्कमध्ये पत्रकार आहे आणि एक मुलगा कबीर, एक हिप हॉप कलाकार, एमसी आणि शेडी हिल स्कूलमध्ये संगीत शिक्षक होता. इवा १ ९८५ मध्ये कर्करोगाने मरण पावली. १ ९९१ मध्ये सेनने एम्मा जॉर्जिना रॉथस्चाइल्ड यांच्याशी विवाह केला, जे हार्वर्ड विद्यापीठात जेरेमी आणि जेन नोल्स इतिहासाचे प्राध्यापक म्हणून काम करतात.

सेन्सचे केंब्रिज, मॅसॅच्युसेट्स येथे एक घर आहे, ज्या आधारावर ते शैक्षणिक वर्षात शिकवतात. त्यांचे केंब्रिज, इंग्लंड येथेही घर आहे, जेथे सेन हे ट्रिनिटी कॉलेज, केंब्रिजचे फेलो आहेत आणि रोथस्चाइल्ड हे मॅग्डालीन कॉलेजचे फेलो आहेत. तो सहसा त्याच्या हिवाळ्यातील सुट्ट्या भारतातील पश्चिम बंगालमधील शांतीनिकेतन येथे त्याच्या घरी घालवतो, जिथे तो अलीकडेपर्यंत लांब बाईक चालवायला जायचा. तो आराम कसा करतो असे विचारले असता, तो उत्तर देतो: "मी खूप वाचतो आणि लोकांशी वाद घालणे आवडते."

सेन हे नास्तिक आहेत. एका मुलाखतीत त्यांनी नमूद केले:

“काही मार्गांनी लोकांना भारत अध्यात्मिक आणि धर्माभिमुख असल्याची कल्पना अंगवळणी पडली होती. संस्कृतमध्ये इतर कोणत्याही अभिजात भाषेपेक्षा जास्त निरीश्वरवादी साहित्य अस्तित्वात असूनही, भारताच्या धार्मिक व्याख्येला यामुळे एक पाय मिळाला. १ ४व्या शतकातील उल्लेखनीय तत्त्वज्ञ माधव आचार्य यांनी सर्वदर्शनसंग्रह नावाचा हा महान ग्रंथ लिहिला, ज्यात हिंदू संरचनेतील सर्व धार्मिक विचारसरणींची चर्चा करण्यात आली. पहिला अध्याय "नास्तिकता" हा निरीश्वरवाद आणि भौतिकवादाच्या बाजूने युक्तिवादाचे एक अतिशय मजबूत सादरीकरण आहे.

पुरस्कार आणि सन्मान:

१) सेन यांना जगभरातील विद्यापीठांमधून ९० हून अधिक मानद पदव्या मिळाल्या आहेत. २०१ ९ मध्ये, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सने असमानता अभ्यासामध्ये अमर्त्य सेन चेअर तयार करण्याची घोषणा केली.

२) ॲडम स्मिथ पुरस्कार, १ ९५४

३) अमेरिकन अकादमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सेस, १ ९८१ चे परदेशी मानद सदस्य

४) इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल स्टडीज, १ ९८४ द्वारे मानद फेलोशिप

५) अमेरिकन फिलॉसॉफिकल सोसायटीचे निवासी सदस्य, १ ९९७

६) अर्थशास्त्रातील नोबेल स्मृती पुरस्कार, १ ९९८

७) भारतरत्न, भारतातील सर्वोच्च नागरी पुरस्कार, १ ९९९

८) बांगलादेशचे सन्माननीय नागरिकत्व, १ ९९९

९) ऑर्डर ऑफ कंपेनियन ऑफ ऑनर, यूके, २०००

१०) लिओनटीफ पुरस्कार, २०००

११) नेतृत्व आणि सेवेसाठी आयझेनहॉवर पदक, २०००

१२) हार्वर्ड विद्यापीठ, २००१ चे ३५१ वे प्रारंभी वक्ते

१३) आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी आणि नैतिक संघ, २००२ कडून आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी पुरस्कार

१४) इंडियन चेंबर ऑफ कॉमर्स, २००४ द्वारे जीवनगौरव पुरस्कार

१५) बँकॉक स्थित युनायटेड नेशन्स इकॉनॉमिक अँड सोशल कमिशन फॉर आशिया अँड द पॅसिफिक (UNESCAP) द्वारे लाइफ टाइम अचिव्हमेंट पुरस्कार

१६) राष्ट्रीय मानवता पदक, २०१ १

१७) ऑर्डर ऑफ द अझ्टेक ईगल, २०१ २

१८) फ्रेंच लीजन ऑफ ऑनरचे शेव्हलियर, २०१ ३

१९) NDTV, २०१ ३ द्वारे भारतातील २५ ग्रेटेस्ट ग्लोबल लिव्हिंग लिजेंड्स

२०) द न्यू रिपब्लिक, २०१ ४ द्वारे आमच्या शतकाची व्याख्या करणारे शीर्ष १ ०० विचारवंत

२१) चार्ल्सटन-EFG जॉन मेनार्ड केन्स पुरस्कार, २०१ ५

२२) अल्बर्ट ओ. हिर्शमन पुरस्कार, सामाजिक विज्ञान संशोधन परिषद, २०१ ६

२३) राज्यशास्त्रातील जोहान स्कायटे पुरस्कार, २०१ ७

२४) बोडले पदक, २०१ ९

२५) Friedenspreis des Deutschen Buchhandels, २०२०

२६) प्रिन्सेस ऑफ अस्टुरियस पुरस्कार, २०२१

२७) २०२१ मध्ये, त्यांना राष्ट्रीय सामाजिक विज्ञान संस्थेकडून प्रतिष्ठित सुवर्णपदक मिळाले.

७.३ अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते: रॉबर्ट ए मुंडेल

परिचय:

रॉबर्ट अलेक्झांडर मुंडेल सीसी (ऑक्टोबर २४, १ ९३२ - एप्रिल ४, २०२१) हे कॅनेडियन अर्थशास्त्रज्ञ होते. ते कोलंबिया विद्यापीठ आणि हाँगकाँगच्या चीनी विद्यापीठात अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक होते.

मौद्रिक गतिशीलता आणि इष्टतम चलन क्षेत्रातील त्यांच्या अग्रगण्य कार्यासाठी त्यांना १ ९९९ मध्ये अर्थशास्त्रातील नोबेल मेमोरियल पारितोषिक मिळाले. मुंडेल यांना युरोचे "पिता" म्हणून ओळखले जाते, कारण त्यांनी या कामाद्वारे त्याच्या परिचयाची पायाभरणी केली आणि पुरवठा-साइड अर्थशास्त्र म्हणून ओळखली जाणारी चळवळ सुरू करण्यास मदत केली. मुंडेल हे मुंडेल-फ्लेमिंग मॉडेल आणि मुंडेल-टोबिन प्रभावासाठी देखील ओळखले जात होते.

प्रारंभिक जीवन:

रॉबर्ट अलेक्झांडर मुंडेल यांचा जन्म २४ ऑक्टोबर १ ९३२ रोजी किंग्स्टन, ओंटारियो, कॅनडा येथे लिला टेरेसा आणि विल्यम मुंडेल यांच्या पोटी झाला. त्याची आई वारसदार होती तर वडील लष्करी अधिकारी होते आणि कॅनडाच्या रॉयल मिलिटरी कॉलेजमध्ये शिकवत होते. त्याने आपली सुरुवातीची वर्षे ओंटारियो येथील शेतात घालवली आणि दुसरे महायुद्ध संपल्यावर वडील निवृत्त झाल्यावर कुटुंबासह ब्रिटिश कोलंबियाला गेले. त्याने आपले हायस्कूल शिक्षण ब्रिटिश कोलंबियामध्ये पूर्ण केले जेथे त्याने या काळात बॉक्सिंग आणि बुद्धिबळ स्पर्धांमध्ये भाग घेतला होता.

ब्रिटिश कोलंबिया विद्यापीठाच्या व्हँकुव्हर स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून त्यांनी अर्थशास्त्र आणि रशियन या विषयात कला शाखेची पदवी मिळवली आणि सिएटल येथील वॉशिंग्टन विद्यापीठात शिष्यवृत्ती घेतली. लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये शिकत असताना त्यांनी मॅसॅच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजीमधून पीएचडी पूर्ण केली.

२००६ मध्ये मुंडेल यांनी वॉटरलू विद्यापीठातून डॉक्टर ऑफ लॉजची मानद पदवी मिळवली. ते १ ९६५ ते १ ९७२ पर्यंत शिकागो विद्यापीठात अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक आणि जर्नल ऑफ पॉलिटिकल इकॉनॉमीचे संपादक होते, १ ९७२ ते १ ९७४ पर्यंत वॉटरलू विद्यापीठात अर्थशास्त्र विभागाचे अध्यक्ष होते आणि १ ९७४ पासून ते कोलमबीना विद्यापीठात अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक होते. त्यांनी मॅकगिल विद्यापीठात अर्थशास्त्राचे रिपॅप प्रोफेसर पदही भूषवले होते.

करिअर:

१ ९७४ पासून ते मृत्यूपर्यंत ते कोलंबिया विद्यापीठात अर्थशास्त्र विभागात प्राध्यापक होते; आणि २००१ पासून ते कोलंबियाचे सर्वोच्च शैक्षणिक पद - विद्यापीठाचे प्राध्यापक होते. १ ९५७ मध्ये शिकागो विद्यापीठात पोस्ट-डॉक्टरल फेलोशिप पूर्ण केल्यानंतर, त्यांनी स्टॅनफोर्ड विद्यापीठात अर्थशास्त्र शिकवण्यास सुरुवात केली आणि त्यानंतर जॉन्स हॉपकिन्स विद्यापीठात पॉल एच. निट्झ स्कूल ऑफ ॲडव्हान्स्ड इंटरनॅशनल स्टडीजमध्ये १ ९५९-१ ९६१ दरम्यान. १ ९६१ मध्ये ते आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे कर्मचारी म्हणून गेले.

मुंडेल १ ९६६ ते १ ९७१ या काळात शिकागो विद्यापीठात अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून शैक्षणिक क्षेत्रात परतले आणि त्यानंतर १ ९७५ पर्यंत जिनेव्हा येथील ग्रॅज्युएट इन्स्टिट्यूट ऑफ इंटरनॅशनल स्टडीजमध्ये उन्हाळ्यात प्राध्यापक म्हणून काम केले. १ ९८९ मध्ये त्यांची नियुक्ती एम.जी.एन.सी.युनिव्हर्सिटीचे रिपॅप प्रोफेसर या पदावर करण्यात आली. . १ ९७० च्या दशकात, त्यांनी मौद्रिक गतिशीलता आणि इष्टतम चलन स्वरूपातील त्यांच्या अग्रगण्य कार्याद्वारे युरोच्या परिचयासाठी पाया घातला ज्यासाठी त्यांना १ ९९९ चे अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक मिळाले. या काळात त्यांनी संयुक्त राष्ट्र, IMF, जागतिक बँक, युरोपियन कमिशन, फेडरल रिझर्व्ह बोर्ड, युनायटेड स्टेट्स डिपार्टमेंट ऑफ ट्रेझरी आणि कॅनडा आणि इतर देशांच्या सरकारांचे आर्थिक सल्लागार म्हणून काम चालू ठेवले. ते हाँगकाँगच्या चायनीज विद्यापीठाचे प्रतिष्ठित प्राध्यापक होते. त्याच्या १ ९७१ प्रिन्स्टन ट्रॅक्ट द डॉलर आणि पॉलिसी मिक्सला पुरवठा-साइड अर्थशास्त्राची स्थापना करण्याचे श्रेय दिले जाते.

त्यांच्या प्रमुख योगदानांपैकी हे आहेत:

- इष्टतम चलन क्षेत्रावर सैद्धांतिक कार्य.
- युरोच्या विकासासाठी योगदान.
- सप्लाय साइड इकॉनॉमिक्स म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या चळवळीला सुरुवात करण्यास मदत केली.
- वेगवेगळ्या कालखंडात सुवर्ण मानकांच्या ऑपरेशनवर ऐतिहासिक संशोधन
- १९७० च्या महागाईचा अंदाज
- मुंडेल-फ्लेमिंग मॉडेल
- मुंडेल-टोबिन प्रभाव

आंतरराष्ट्रीय चलन प्रवाह:

मुंडेल राजकारणात कर कपात आणि पुरवठा-साइड अर्थशास्त्राच्या समर्थनासाठी प्रसिद्ध आहेत. तथापि, अर्थशास्त्रात चलन क्षेत्र आणि आंतरराष्ट्रीय विनिमय दरांवरील त्यांच्या कार्यासाठी त्यांना बँक ऑफ स्वीडन (Sveriges Riksbank) द्वारे अल्फ्रेड नोबेलच्या स्मरणार्थ अर्थशास्त्रातील स्वेरिगेस रिक्सबँक पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. असे असले तरी, त्यांच्या बँक ऑफ स्वीडनच्या पारितोषिक भाषणात पुरवठा-साइड अर्थशास्त्र ठळकपणे वैशिष्ट्यीकृत केले गेले. १ ९६० च्या दशकात, मुंडेलच्या मूळ कॅनडाने त्याचा

विनिमय दर सुरू केला, यामुळे मुंडेलने फ्लोटिंग एक्स्चेंज रेटच्या परिणामांची तपासणी करण्यास सुरुवात केली, ही घटना १ ९३० च्या दशकापासून मोठ्या प्रमाणावर दिसून आली नाही, स्टॉकहोम स्कूलने सुवर्ण मानक सोडण्यासाठी स्वीडनला यशस्वीरित्या लॉबिंग केले. १ ९६२ मध्ये, मार्कस फ्लेमिंग यांच्यासमवेत, त्यांनी विनिमय दरांचे मुंडेल-फ्लेमिंग मॉडेलचे सह-लेखक केले आणि नमूद केले की देशांतर्गत स्वायत्तता, स्थिर विनिमय दर आणि मुक्त भांडवल प्रवाह मिळणे अशक्य आहे: त्यापैकी दोनपेक्षा जास्त उद्दिष्टे पूर्ण होऊ शकत नाहीत. मुंडेल-फ्लेमिंग मॉडेल हे, प्रत्यक्षात, चलन दरांवर लागू केलेल्या IS/LM मॉडेलचा विस्तार आहे.

मुंडेल यांच्या विश्लेषणानुसार:

- ब्रेटन वुड्स प्रणाली अंतर्गत शिस्त सोन्याच्या शिस्तीपेक्षा यूएस फेडरल रिझर्व्हमुळे अधिक होती.
- डिमांड साइड फिस्कल पॉलिसी मध्यवर्ती बँकांना फ्लोटिंग एक्स्चेंज रेट सिस्टीम अंतर्गत रोखण्यासाठी कुचकामी ठरेल.
- एकल चलन क्षेत्रे, म्हणून, किंमत स्थिरतेच्या समान स्तरांवर अवलंबून असतात, जिथे एकच चलनविषयक धोरण सर्वांसाठी पुरेसे असेल.

त्याच्या विश्लेषणामुळे त्याने निष्कर्ष काढला की युरोप आणि युनायटेड स्टेट्स यांच्यात चलनवाढीच्या दरावर मतभेद होते, अंशतः व्हिएतनाम युद्धाला वित्तपुरवठा करण्यासाठी, आणि ब्रेटन वूड्स सोन्याचे अवमूल्यन आणि परिणामी आर्थिक शिस्त मोडल्यामुळे विघटित झाले. मुंडेल आणि मिल्टन फ्रीडमन यांच्यात या विषयावर एक प्रसिद्ध मुद्दा/काउंटरपॉईंट आहे.

या कार्यामुळे नंतर युरोची निर्मिती झाली आणि ब्रेटन वूड्स प्रणाली सोडल्यास अत्यंत प्रगतीशील आयकर दर लागू होईपर्यंत "स्टॅगफ्लेशन" होईल असा त्यांचा अंदाज होता. १ ९७४ मध्ये, त्यांनी कठोर कर कपात आणि आयकर दर सपाट करण्याची वकिली केली. मुंडेलला काही पुराणमतवादींनी सिंहाचा दर्जा दिला असला तरी, उजवीकडून त्यांचे अनेक कठोर टीकाकार आहेत: त्यांनी निश्चित सोने-आधारित चलन किंवा चलन मंडळाची गरज नाकारली (अजूनही तो अनेकदा हायपरइन्फ्लेशनरी वातावरणातील धोरण म्हणून याची शिफारस करत असे). फ्लोटिंग एक्स्चेंज रेट सिस्टीममध्ये, पैशाच्या पुरवठ्याचा विस्तार केवळ देयकांच्या सकारात्मक समतोलनेच होऊ शकतो, असे सांगण्यासाठी तो प्रसिद्ध आहे.

२००० मध्ये, मुंडेलने शिफारस केली की कॅनडाने त्याचे डॉलरचे मूल्य अमेरिकन डॉलरशी कायमचे जोडावे.

युरोचा जनक:

रॉबर्ट मुंडेल यांना "युरोचे जनक" मानले जात असे त्यांनी सुरुवातीच्या काळात युरोपीय चलन संघाला प्रोत्साहन देण्याच्या कामासाठी. १ ९६० च्या दशकापासून, मुंडेलने युरोपियन

इकॉनॉमिक अँड मॉनेटरी युनियनच्या घटनेचे समर्थन केले आणि युरोच्या निर्मितीसाठी जोर दिला.

२००० मध्ये, त्यांनी भाकीत केले की २०१ ० पूर्वी, युरोझोनचा विस्तार ५० देशांपर्यंत होईल, तर यूएस डॉलर संपूर्ण लॅटिन अमेरिकेत पसरेल आणि आशियाचा बराचसा भाग येनकडे जाईल. अशा प्रकारचे अंदाज अत्यंत चुकीचे ठरले आहेत.

त्याच्या २०१ २ च्या लेख "रॉबर्ट मुंडेल, युरोचा वाईट प्रतिभा" मध्ये, ग्रेग पॅलास्ट यांनी पुष्टी केली की मुंडेल यांनी युरोची वकिली केली कारण त्याच्या अंमलबजावणीमुळे आर्थिक धोरणावरील लोकशाही नियंत्रण काढून टाकण्याचा परिणाम होईल. जसे की, जेव्हा संकट कोसळते, तेव्हा युरोझोन सरकारे पैसे निर्माण करून अर्थव्यवस्थेला चालना देऊ शकणार नाहीत, जसे की केनेशियन अर्थशास्त्राने सांगितले आहे. अशा प्रकारे त्यांना बेरोजगारी कमी करण्यासाठी इतर मार्गांचा अवलंब करण्यास भाग पाडले जाईल, जसे की व्यवसाय नियंत्रणमुक्त करणे, राज्य उद्योगांचे खाजगीकरण करणे, कर कमी करणे आणि सामाजिक सुरक्षा जाळे कमकुवत करणे.

२०१ ४ मध्ये, मुंडेल यांनी युरोपियन राज्यांमधील वित्तीय संघाच्या प्रस्तावांना विरोध केला. त्यांनी घोषित केले की "युनियनमध्ये नियंत्रित राज्यांचे सर्व कर आणि कर्तव्ये नियंत्रित करणारे केंद्रीय युरोपीय प्राधिकरण असणे हे वेडेपणाचे आहे. सार्वभौमत्वाचे हे हस्तांतरण खूप मोठे आहे". इतर देशांच्या कर्जासाठी देश जबाबदार असू शकतात या संभाव्यतेलाही त्यांनी आपला विरोध दर्शविला.

पुरस्कार आणि सन्मान:

मुंडेल यांना १ ९७१ मध्ये गुगेनहाइम फेलोशिप आणि १ ९९९ मध्ये अर्थशास्त्रातील नोबेल स्मृती पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. २००२ मध्ये त्यांना कॅनडाच्या ऑर्डरचे साथीदार बनवण्यात आले.

१९९२ मध्ये, मुंडेल यांना पॅरिस विद्यापीठाकडून डॉक्टर ऑनरी कॉसा ही पदवी मिळाली. ब्रुकिंग्स इन्स्टिट्यूट, शिकागो विद्यापीठ, दक्षिण कॅलिफोर्निया विद्यापीठ, मॅकगिल विद्यापीठ, पेनसिल्व्हेनिया विद्यापीठ, बोलोग्ना सेंटर आणि चीनच्या रेनमिन विद्यापीठाकडून मुंडेलच्या मानद प्राध्यापक आणि फेलोशिप्स होत्या.

जून २००५ मध्ये त्यांना कील, जर्मनी येथील जागतिक अर्थशास्त्र पुरस्कार आणि सप्टेंबर २००५ मध्ये जागतिक अर्थशास्त्र पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. पीपल्स रिपब्लिक ऑफ चायनाच्या बीजिंगमधील झोंगगुआनकुन जिल्ह्यातील मुंडेल इंटरनॅशनल युनिव्हर्सिटी ऑफ एंटरप्रेन्योरशिपने त्यांच्या सन्मानार्थ हे नाव दिले आहे.

मुंडेल यांनी १९९९ मध्ये अर्थशास्त्रातील नोबेल मेमोरियल पारितोषिक जिंकले आणि त्यांचे पारितोषिक व्याख्यान म्हणून "विसाव्या शतकाचा पुनर्विचार" नावाचे भाषण दिले. नोबेल पारितोषिक समितीच्या म्हणण्यानुसार, "विविध विनिमय दर नियमांतर्गत त्यांच्या आर्थिक आणि वित्तीय धोरणाचे विश्लेषण आणि इष्टतम चलन क्षेत्रांचे विश्लेषण" यासाठी त्यांना हा सन्मान मिळाला.

मुंडेल यांनी त्या व्याख्यानात असा निष्कर्ष काढला की "आंतरराष्ट्रीय चलन प्रणाली ही केवळ ती बनवणाऱ्या देशांच्या शक्ती संरचनावर अवलंबून असते". त्याने संपूर्ण विसाव्या शतकाचे वेगवेगळ्या कालखंडानुसार तीन भाग केले:

- शतकाचा पहिला भाग किंवा काळ, त्याच्या सुरुवातीपासून १ ९३० च्या महामंदीपर्यंत, अर्थशास्त्रावर फेडरल रिझर्व्ह सिस्टीमच्या सोन्याच्या मानकांशी संघर्षाचे वर्चस्व राहिले.
- शतकाचा दुसरा भाग किंवा काळ, द्वितीय विश्वयुद्ध ते १ ९७३ पर्यंत होता, जेव्हा आंतरराष्ट्रीय चलन व्यवस्थेवर अमेरिकन डॉलरसह सोन्याची किंमत निश्चित करण्यात आली होती.
- शतकाचा शेवटचा तिसरा भाग, चलनवाढीच्या समस्येमुळे जुन्या चलन प्रणालीच्या नाशाने सुरू झाला.

जुन्या चलनप्रणालीचा नाश होऊन, शेवटी नवीन आंतरराष्ट्रीय चलन प्रणालीची स्थापना झाली. प्रत्येक देशाने महागाई नियंत्रित करणे हा या काळात मुख्य विषय बनला.

वैयक्तिक आयुष्य :

मुंडेल यांचा विवाह व्हेलेरी नॅटसिओस-मुंडेल यांच्याशी झाला होता. या जोडप्याला एक मुलगा झाला आणि ते १ ९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धापासून इटलीतील मोंटेरिगिओनी, सिएना, टस्कनी येथे राहत होते. त्यांना आधीच्या लग्नातून दोन मुलगे आणि एक मुलगी होती. त्यांच्या एका मुलाचा कार अपघातात मृत्यू झाला होता. मुंडेल यांचे पित्त नलिकेच्या कर्करोगाने ४ एप्रिल २०२१ रोजी निधन झाले. त्यांचे वय ८८ होते.

७.४ प्रश्न

प्रश्न १. अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते डॉ. अमर्त्य सेन यांच्यावर स्पष्टीकरणात्मक टीप लिहा.

प्रश्न २. अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते रॉबर्ट ए मुंडेल यांच्यावर स्पष्टीकरणात्मक नोट लिहा.

प्रश्न ३. 'नोबेल पारितोषिक' वर टीप लिहा.

❄❄❄❄❄❄❄

८

अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते: जोसेफ स्टिग्लिट्झ आणि डॉ. अभिजीत बॅनर्जी

घटक रचना

८.० उद्दिष्टे

८.१ प्रस्तावना

८.२ अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते: जोसेफ स्टिग्लिट्झ

८.३ अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते: डॉ. अभिजीत बनर्जी

८.४ प्रश्न

८.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासामागील मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत -

- अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते जोसेफ स्टिग्लिट्झबद्दल जाणून घेणे.
- अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते डॉ. अभिजीत बनर्जी यांच्याबद्दल जाणून घेणे.

८.१ प्रस्तावना

नोबेल पारितोषिकांपैकी एक पुरस्कार आहे (१ ९६९ पर्यंत पाच संख्येने, जेव्हा सहावा जोडला गेला होता) जे दरवर्षी स्वीडिश शोधक आणि उद्योगपती अल्फ्रेड नोबेल यांनी दिलेल्या निधीतून दिले जातात. नोबेल पारितोषिक हा जगातील बौद्धिक कामगिरीसाठी दिला जाणारा सर्वात प्रतिष्ठित पुरस्कार म्हणून ओळखला जातो.

१ ८९५ मध्ये त्याने तयार केलेल्या मृत्युपत्रात नोबेलने आपल्या संपत्तीचा बहुतेक भाग पाच वार्षिक पारितोषिकांसाठी निधी म्हणून बाजूला ठेवण्याची सूचना दिली होती "ज्यांनी, ज्यांनी, मागील वर्षात, मानवजातीला सर्वात जास्त लाभ दिला असेल." भौतिकशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक, रसायनशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक, शरीरविज्ञान किंवा वैद्यकशास्त्रासाठीचे नोबेल पारितोषिक, साहित्याचे नोबेल पारितोषिक आणि शांततेसाठीचे नोबेल पारितोषिक ही त्याच्या इच्छेनुसार स्थापित करण्यात आली आहेत. पुरस्कारांचे पहिले वितरण १ ० डिसेंबर १९०१ रोजी नोबेलच्या मृत्यूच्या पाचव्या वर्धापन दिनानिमित्त झाले. एक अतिरिक्त पुरस्कार, आल्फ्रेड नोबेलच्या स्मरणात आर्थिक विज्ञानातील स्वेरिजेस रिक्सबँक पुरस्कार, १९६८ मध्ये बँक ऑफ स्वीडनने स्थापित केला होता आणि तो प्रथम १ ९६९ मध्ये प्रदान करण्यात आला होता. तांत्रिकदृष्ट्या नोबेल पुरस्कार नसला तरी तो पुरस्काराने ओळखला जातो; नोबेल पारितोषिक प्राप्तकर्त्यांसोबत त्याच्या विजेत्यांची घोषणा केली जाते आणि अर्थशास्त्रातील पारितोषिक नोबेल पारितोषिक पुरस्कार समारंभात सादर केले जाते.

नोबेलच्या मृत्यूनंतर, नोबेल फाउंडेशनची स्थापना त्याच्या इच्छेतील तरतुदी पूर्ण करण्यासाठी आणि त्याच्या निधीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी करण्यात आली. त्यांच्या मृत्युपत्रात, त्यांनी चार वेगवेगळ्या संस्था - तीन स्वीडिश आणि एक नॉर्वेजियन - बक्षिसे दिली पाहिजेत अशी अट घातली होती. स्टॉकहोममधून, रॉयल स्वीडिश अकादमी ऑफ सायन्सेस भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र आणि अर्थशास्त्रासाठी पारितोषिके प्रदान करते, कॅरोलिंस्का संस्था शरीरशास्त्र किंवा औषधासाठी पारितोषिक देते आणि स्वीडिश अकादमी साहित्यासाठी पारितोषिक प्रदान करते. ओस्लो येथील नॉर्वेजियन नोबेल समिती शांततेसाठी पुरस्कार प्रदान करते. नोबेल फाउंडेशन हे निधीचे कायदेशीर मालक आणि कार्यात्मक प्रशासक आहे आणि बक्षीस देणाऱ्या संस्थांची संयुक्त प्रशासकीय संस्था म्हणून काम करते, परंतु ते बक्षीस चर्चा किंवा निर्णयांशी संबंधित नाही, जे केवळ चार संस्थांशी निगडीत आहे.

या घटकामध्ये आपण अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते जोसेफ स्टिग्लिट्झ आणि डॉ. अभिजित बनर्जी यांचा तपशीलवार अभ्यास करू.

८.२ अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते: जोसेफ स्टिग्लिट्झ

जोसेफ युजीन स्टिग्लिट्झ बद्दल:

जोसेफ यूजीन स्टिग्लिट्झ (जन्म फेब्रुवारी ९, १ ९४३) एक अमेरिकन न्यू केनेशियन अर्थशास्त्रज्ञ, सार्वजनिक धोरण विश्लेषक आणि कोलंबिया विद्यापीठात पूर्ण प्राध्यापक आहेत. ते अर्थशास्त्रातील नोबेल मेमोरियल पारितोषिक (२००१) आणि जॉन बेट्स क्लार्क पदक (१ ९७९) प्राप्तकर्ते आहेत. ते जागतिक बँकेचे माजी वरिष्ठ उपाध्यक्ष आणि मुख्य अर्थतज्ज्ञ आहेत. ते माजी सदस्य आणि (यूएस अध्यक्षांच्या) आर्थिक सल्लागार परिषदेचे अध्यक्ष देखील आहेत.

जॉर्जिस्ट पब्लिक फायनान्स थिअरी आणि जागतिकीकरणाच्या व्यवस्थापनाबाबतच्या त्यांच्या टीकात्मक दृष्टिकोनासाठी, लेसेझ-फेअर अर्थशास्त्रज्ञ (ज्यांना ते "फ्री-मार्केट मूलतत्त्ववादी" म्हणतात) आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँक सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या समर्थनासाठी ओळखले जातात. २००० मध्ये, स्टिग्लिट्झने इनिशिएटिव्ह फॉर पॉलिसी डायलॉग (IPD) ची स्थापना केली, जो कोलंबिया विद्यापीठावर आधारित आंतरराष्ट्रीय विकासावर आधारित एक थिंक टँक आहे. २००१ पासून ते कोलंबिया विद्याशाखेचे सदस्य आहेत, आणि २००३ मध्ये त्यांना विद्यापीठाचा सर्वोच्च शैक्षणिक दर्जा (विद्यापीठ प्राध्यापक) मिळाला. ते विद्यापीठाच्या जागतिक विचार समितीचे संस्थापक अध्यक्ष होते. ते मँचेस्टर विद्यापीठाच्या ब्रूक्स वर्ल्ड पॉव्हर्टी इन्स्टिट्यूटचे अध्यक्ष देखील आहेत. ते पॉन्टिफिकल अकादमी ऑफ सोशल सायन्सेसचे सदस्य होते. २००९ मध्ये, संयुक्त राष्ट्र महासभेचे अध्यक्ष मिगुएल डी'एस्कोटो ब्रॉकमन यांनी स्टिग्लिट्झ यांची आंतरराष्ट्रीय चलन आणि वित्तीय प्रणालीच्या सुधारणांवरील संयुक्त राष्ट्र आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती केली, जिथे त्यांनी सुचविलेल्या प्रस्तावांवर देखरेख केली आणि आंतरराष्ट्रीय चलन आणि वित्तीय प्रणालीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी एक अहवाल तयार केला.

फ्रान्सचे राष्ट्राध्यक्ष सार्कोझी यांनी नियुक्त केलेल्या आर्थिक कामगिरी आणि सामाजिक प्रगतीच्या मोजमापावरील आंतरराष्ट्रीय आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी काम केले, ज्याने

२०१० मध्ये अहवाल जारी केला, अवर लाइव्हचे चुकीचे मोजमाप: का जीडीपी जोडत नाही, आणि सध्या आर्थिक कामगिरी आणि सामाजिक प्रगतीच्या मोजमापावरील उच्च स्तरीय तज्ञ गटाचे उत्तराधिकारी म्हणून कार्य करते. २०१ १ ते २०१ ४ पर्यंत, स्टिग्लिट्झ आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संघटनेचे (IEA) अध्यक्ष होते. जून २०१ ४ मध्ये जॉर्डनमधील मृत समुद्राजवळ आयोजित IEA त्रैवार्षिक जागतिक काँग्रेसच्या संघटनेचे त्यांनी अध्यक्षपद भूषवले.

स्टिग्लिट्झला केंब्रिज आणि हार्वर्डच्या पदवींसह ४० हून अधिक मानद पदव्या मिळाल्या आहेत आणि त्याला बोलिव्हिया, दक्षिण कोरिया, कोलंबिया, इक्वेडोर आणि अगदी अलीकडे फ्रान्ससह अनेक सरकारांनी सन्मानित केले आहे, जिथे त्याला ऑनर ऑफिसरच्या लीजनचे सदस्य म्हणून नियुक्त करण्यात आले होते. .

२०११ मध्ये, टाईम मासिकाने स्टिग्लिट्झला जगातील १ ०० सर्वात प्रभावशाली व्यक्तींपैकी एक म्हणून नामांकित केले होते. Stiglitz चे कार्य जॉर्जिस्ट दृष्टीकोनातून उत्पन्न वितरण, मालमत्ता जोखीम व्यवस्थापन, कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार यावर लक्ष केंद्रित करते. पीपल, पॉवर आणि प्रॉफिट्स (२०१ ९), द युरो: हाऊ अ कॉमन करन्सी थ्रेटन्स द फ्युचर ऑफ युरोप (२०१ ६), द ग्रेट डिव्हाईड: असमान समाज आणि थीमबद्दल आम्ही काय करू शकतो (२०१ ५) अमेरिकन अर्थव्यवस्थेच्या नियमांचे पुनर्लेखन: विकास आणि सामायिक समृद्धीसाठी अजेंडा (२०१ ५), आणि एक लर्निंग सोसायटी तयार करणे: वाढीचा विकास आणि सामाजिक प्रगती करण्यासाठी एक नवीन दृष्टीकोन (२०१ ४) या अनेक पुस्तकांचे ते लेखक आहेत.

रिपोर्टर्स विदाऊट बॉर्डर्सने सुरू केलेल्या माहिती आणि लोकशाही आयोगावरील २५ आघाडीच्या व्यक्तींपैकी ते एक आहेत. ओपन सिलॅबस प्रोजेक्टनुसार, स्टिग्लिट्झ हे अर्थशास्त्र अभ्यासक्रमांसाठी महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमावर सर्वाधिक वारंवार उद्धृत केलेले पाचवे लेखक आहेत.

जीवन आणि करिअर:

स्टिग्लिट्झचा जन्म गॅरी, इंडियाना येथे एका ज्यू कुटुंबात झाला. त्याची आई शार्लोट (फिशमॅन) होती, ती एक शालेय शिक्षिका होती आणि त्याचे वडील नॅथॅनियल डेव्हिड स्टिग्लिट्झ, एक विमा सेल्समन होते. स्टिग्लिट्झने ॲम्हर्स्ट कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतले, जेथे ते राष्ट्रीय गुणवत्ता विद्वान होते, वादविवाद संघात सक्रिय होते आणि विद्यार्थी सरकारचे अध्यक्ष होते. एमहर्स्ट कॉलेजमधील त्यांच्या वरिष्ठ वर्षात, त्यांनी मॅसॅच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी (MIT) येथे शिक्षण घेतले, जिथे त्यांनी नंतर पदवीचे काम केले. उन्हाळ्यात १९६५ मध्ये, ते शिकागो विद्यापीठात हिरोफुमी उजावा यांच्या अंतर्गत संशोधन करण्यासाठी गेले ज्यांना NSF अनुदान मिळाले होते. १९६६ ते १९६७ या काळात त्यांनी एमआयटीमधून पीएचडीचे शिक्षण घेतले, या काळात त्यांनी एमआयटीचे सहाय्यक प्राध्यापकपदही भूषवले. स्टिग्लिट्झ यांनी नमूद केले की एमआयटी अर्थशास्त्राची विशिष्ट शैली त्याला अनुकूल आहे, त्याचे वर्णन "महत्त्वाच्या आणि संबंधित प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी साधे आणि ठोस मॉडेल" असे केले आहे.

१९६६ ते १९७० या काळात ते केंब्रिज विद्यापीठात रिसर्च फेलो होते. स्टिग्लिट्झ सुरुवातीला १९६५ मध्ये फुलब्राइट स्कॉलर म्हणून फिट्झविलियम कॉलेज, केंब्रिज येथे आले आणि नंतर त्यांनी केन्स आणि मॅक्रो इकॉनॉमिक सिद्धांताविषयीच्या समजूतीला आकार देण्यासाठी गॉनव्हिल आणि कॅयस कॉलेज, केंब्रिज येथे टॅप ज्युनियर रिसर्च फेलोशिप जिंकली. त्यानंतरच्या वर्षांमध्ये, त्यांनी येल, स्टॅनफोर्ड, ऑक्सफर्ड येथे शैक्षणिक पदे भूषवली जेथे ते राजकीय अर्थशास्त्र आणि प्रिन्स्टनचे ड्रमंड प्राध्यापक होते. २००१ पासून, स्टिग्लिट्झ बिझनेस स्कूल, डिपार्टमेंट ऑफ इकॉनॉमिक्स आणि स्कूल ऑफ इंटरनॅशनल अँड पब्लिक अफेअर्स (SIPA) येथे नियुक्तीसह कोलंबिया विद्यापीठात प्राध्यापक आहेत आणि जे ब्रॅडफोर्ड डेलॉन्ग आणि अॅरोन एडलिन यांच्यासमवेत द इकॉनॉमिस्ट्स व्हॉईस जर्नलचे संपादक आहेत.

तो 'इकॉनॉमिक्स अँड पब्लिक पॉलिसी' मध्ये सायन्सेस पो पॅरिस आणि इकोले पॉलिटेक्निक यांच्यामध्ये दुहेरी-पदवी कार्यक्रमासाठी वर्ग देखील घेतो. त्यांनी २००५ पासून मँचेस्टर विद्यापीठात ब्रूक्स वर्ल्ड पॉव्हर्टी इन्स्टिट्यूटचे अध्यक्षपद भूषवले आहे. स्टिग्लिट्झला मोठ्या प्रमाणावर न्यू-केनेशियन अर्थशास्त्रज्ञ मानले जाते, जरी किमान एक अर्थशास्त्र पत्रकार म्हणतो की त्यांचे कार्य इतके स्पष्टपणे वर्गीकृत केले जाऊ शकत नाही.

स्टिग्लिट्झने त्यांच्या संपूर्ण कारकिर्दीत अनेक धोरणात्मक भूमिका केल्या आहेत. त्यांनी क्लिंटन प्रशासनात अध्यक्षांच्या आर्थिक सल्लागार परिषदेचे (१९९५-१९९७) अध्यक्ष म्हणून काम केले. जागतिक बँकेत, त्यांनी १ ९९७ ते २००० पर्यंत वरिष्ठ उपाध्यक्ष आणि मुख्य अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून काम केले. जागतिक बँकेने त्यांच्या धोरणांशी असहमति व्यक्त केल्याबद्दल त्यांना काढून टाकण्यात आले.

स्टिग्लिट्झ यांनी अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा यांना सल्ला दिला आहे, परंतु ओबामा प्रशासनाच्या आर्थिक-उद्योग बचाव योजनेवर टीका केली आहे. ते म्हणाले की ओबामा प्रशासनाच्या बँक बचाव योजनेची रचना कोणीही केली आहे "एकतर बँकांच्या खिशात आहे किंवा ते अक्षम आहेत."

ऑक्टोबर २००८ मध्ये, त्यांना संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेच्या अध्यक्षांनी आर्थिक संकटाची कारणे आणि त्यावर उपाय यासंबंधी अहवाल तयार करणाऱ्या आयोगाचे अध्यक्षपद देण्यास सांगितले होते. याला प्रतिसाद म्हणून आयोगाने स्टिग्लिट्झ अहवाल तयार केला.

स्टिग्लिट्झ हे २०११ ते २०१४ या काळात आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संघटनेचे अध्यक्ष होते.

२७ सप्टेंबर २०१५ रोजी, युनायटेड किंगडम लेबर पार्टीने घोषित केले की स्टिग्लिट्झ इतर पाच जागतिक आघाडीच्या अर्थशास्त्रज्ञांसह त्यांच्या आर्थिक सल्लागार समितीवर बसणार आहेत.

अर्थशास्त्रातील योगदान:

युनायटेड स्टेट्समधील २०१ ८ च्या मध्यावधी निवडणुकांनंतर त्यांनी जगभरातील लोकशाही टिकून राहण्यासाठी आर्थिक न्यायाच्या महत्त्वाबद्दल एक विधान लिहिले.

जोखीम टाळणे:

१ ९६७ मध्ये एमआयटीमधून पीएचडी प्राप्त केल्यानंतर, स्टिग्लिट्झने १ ९७० मध्ये जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक थिअरीसाठी मायकेल रॉथस्चाइल्डसह त्याच्या पहिल्या पेपरचे सह-लेखन केले. स्टिग्लिट्झ आणि रॉथस्चाइल्ड यांनी जोखीम टाळण्याच्या संकल्पनेवर रॉबर्ट सोलो सारख्या अर्थशास्त्रज्ञांच्या कामांवर आधारित रचना केली.

स्टिग्लिट्झ आणि रॉथस्चाइल्ड यांनी व्हेरिएबल Y पेक्षा 'अधिक व्हेरिएबल' असण्याच्या तीन प्रशंसनीय व्याख्या दाखवल्या आहेत, सर्व समतुल्य आहेत, Y समान आहे X अधिक आवाज, Y ला X ला प्राधान्य देणारा प्रत्येक जोखीम विरोधी एजंट, आणि Y च्या शेपटीत जास्त वजन आहे आणि यापैकी कोणतेही X चे नेहमी सामान्यपणे वापरल्या जाणाऱ्या व्याख्येपेक्षा Y पेक्षा उच्च सांख्यिकीय भिन्नता असण्याशी सुसंगत नव्हते. दुसऱ्या पेपरमध्ये, त्यांनी विविध परिस्थितींमध्ये जोखीम टाळण्याच्या सैद्धांतिक परिणामांचे विश्लेषण केले, जसे की एखाद्या व्यक्तीचे बचत निर्णय आणि फर्मचे उत्पादन निर्णय.

हेन्री जॉर्ज प्रमेय:

स्टिग्लिट्झने सार्वजनिक वित्तसंस्थेच्या सिद्धांतामध्ये सुरुवातीचे योगदान दिले ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की स्थानिक सार्वजनिक वस्तूंच्या इष्टतम पुरवठ्यासाठी त्या वस्तूंद्वारे व्युत्पन्न केलेल्या जमिनीच्या भाड्यांद्वारे (जेव्हा लोकसंख्येचे वितरण इष्टतम असेल तेव्हा) संपूर्णपणे वित्तपुरवठा केला जाऊ शकतो. स्टिग्लिट्झने याला 'हेन्री जॉर्ज प्रमेय' असे नाव दिले आहे, ज्याने जमीन मूल्य कराचा प्रसिद्धी वकिली करणाऱ्या कट्टर शास्त्रीय अर्थशास्त्रज्ञ हेन्री जॉर्जच्या संदर्भात केला. स्टिग्लिट्झच्या शोधामागील स्पष्टीकरण असे आहे की सार्वजनिक वस्तूंसाठी स्पर्धा भौगोलिकदृष्ट्या घडते, म्हणून कोणत्याही फायदेशीर सार्वजनिक वस्तूंच्या प्रवेशासाठी स्पर्धेमुळे जमिनीची किंमत त्याच्या परिव्यय खर्चाइतकी वाढेल. शिवाय, स्टिग्लिट्झ यांनी असे दर्शविले आहे, स्थानिक सार्वजनिक गुंतवणुकीचा इष्टतम पुरवठा करण्यासाठी भाड्यावर एकच कर आवश्यक आहे. शहर किंवा फर्मचा इष्टतम आकार शोधण्यासाठी प्रमेय कसा वापरला जाऊ शकतो हे देखील स्टिग्लिट्झ यांनी असे दर्शविले आहे.

असममित माहिती:

स्टिग्लिट्झचे सर्वात प्रसिद्ध संशोधन हे स्क्रीनिंगवर होते, हे तंत्र एका आर्थिक एजंटद्वारे अन्यथा दुसऱ्याकडून खाजगी माहिती काढण्यासाठी वापरले जाते. माहितीच्या विषमतेच्या सिद्धांतातील या योगदानासाठीच त्यांनी जॉर्ज ए. अकरलोफ आणि ए. मायकेल स्पेन्स यांच्यासोबत २००१ मध्ये अर्थशास्त्रातील नोबेल मेमोरियल पारितोषिक "असममित माहितीसह बाजारपेठेच्या सिद्धांताची पायाभरणी केल्याबद्दल" सामायिक केले.

माहितीच्या अर्थशास्त्रावरील स्टिग्लिट्झचे बरेचसे कार्य अशा परिस्थिती दर्शविते ज्यामध्ये अपूर्ण माहिती बाजाराला सामाजिक कार्यक्षमता प्राप्त करण्यापासून प्रतिबंधित करते. अँड्र्यू वेईस सोबतच्या त्यांच्या पेपरमध्ये असे दिसून आले आहे की जर बँकांनी कर्जदारांच्या प्रकारांबद्दल (प्रतिकूल निवड परिणाम) माहिती काढण्यासाठी किंवा कर्ज घेतल्यानंतर (प्रोत्साहन प्रभाव) त्यांच्या कृतींना प्रोत्साहन देण्यासाठी व्याजदरांचा वापर केला, तर क्रेडिट

इष्टतम पातळीच्या खाली राशन केले जाईल, अगदी अप्रतिस्पर्धी बाजारपेठ देखील. Stiglitz आणि Rothschild यांनी दाखवून दिले की, विमा बाजारात, कंपन्यांना 'पूलिंग समतोल' बिघडवण्याचे प्रोत्साहन असते, जेथे सर्व एजंटना समान पूर्ण-विमा पॉलिसी ऑफर केली जाते, स्वस्त आंशिक विमा ऑफर करून जो केवळ कमी जोखमीच्या प्रकारांसाठी आकर्षक असेल म्हणजे स्पर्धात्मक बाजारपेठेतील केवळ कव्हरेजची अंशतः प्राप्ती.

स्टिग्लिट्झ आणि ग्रॉसमन यांनी दाखवून दिले की क्षुल्लक माहिती संपादन खर्च वित्तीय बाजारांना संपूर्ण माहितीची कार्यक्षमता प्राप्त करण्यापासून प्रतिबंधित करते, कारण एजंटना इतरांच्या माहिती संपादनावर मुक्तपणे प्रवास करण्यास प्रोत्साहन मिळेल आणि अप्रत्यक्षपणे बाजार किमतींचे निरीक्षण करून ही माहिती प्राप्त केली जाईल.

मक्तेदारीयुक्त स्पर्धा:

स्टिग्लिट्झ यांनी अविनाश दीक्षित यांच्यासमवेत मक्तेदारी स्पर्धेचे एक आकर्षक मॉडेल तयार केले जे सामान्य समतोलाच्या पारंपारिक परिपूर्ण-स्पर्धा मॉडेलला पर्याय होते. त्यांनी दाखवून दिले की वाढत्या प्रमाणात परताव्याच्या उपस्थितीत, कंपन्यांचा प्रवेश सामाजिकदृष्ट्या खूपच कमी आहे. जेव्हा ग्राहकांना विविधतेला प्राधान्य असते तेव्हा प्रवेश सामाजिकदृष्ट्या खूप मोठा असू शकतो हे दाखवण्यासाठी मॉडेलचा विस्तार करण्यात आला. मॉडेलिंगचा दृष्टीकोन व्यापार सिद्धांत आणि औद्योगिक संघटना या क्षेत्रांमध्ये देखील प्रभावशाली होता आणि पॉल क्रुगमनने गैर-तुलनात्मक फायदा ट्रेडिंग पॅटर्नच्या विश्लेषणात त्याचा वापर केला.

शापिरो-स्टिग्लिट्झ कार्यक्षमता वेतन मॉडेल:

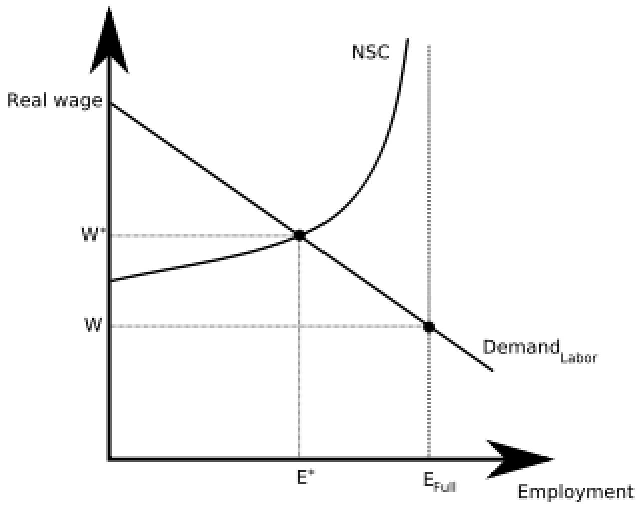

कार्यक्षमतेच्या वेतनाच्या शापिरो-स्टिग्लिट्झ मॉडेलमध्ये, कामगारांना अशा स्तरावर मोबदला दिला जातो ज्यामुळे कमीपणा टाळता येतो. हे मजुरी मार्केट क्लिअरिंग पातळीपर्यंत खाली येण्यापासून प्रतिबंधित करते. पूर्ण रोजगार मिळू शकत नाही कारण कामगारांना बेकारीची शक्यता न दिसल्यास ते काम सोडून जातील. यामुळे, नो-शिर्किंग स्थितीसाठी वक्र (NSC लेबल केलेले) पूर्ण रोजगाराच्या वेळी अनंतापर्यंत जाते.

स्टिग्लिट्झने कार्यक्षमतेच्या वेतनावरही संशोधन केले आणि समतोल असतानाही बेरोजगारी का आहे, नोकरी शोधणाऱ्यांकडून (किमान वेतन नसतानाही) मजुरी का पुरेशी कमी केली जात नाही हे स्पष्ट करण्यासाठी "शापिरो-स्टिग्लिट्झ मॉडेल" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मॉडेलची निर्मिती करण्यात मदत केली. जेणेकरुन ज्याला नोकरी हवी आहे त्यांना एक सापडेल आणि निओक्लासिकल प्रतिमान अनैच्छिक बेरोजगारीचे स्पष्टीकरण देऊ शकेल का असा प्रश्न पडेल. या कोड्यांचे उत्तर १ ९८४ मध्ये शापिरो आणि स्टिग्लिट्झ यांनी प्रस्तावित केले होते: "बेरोजगारी ही रोजगाराच्या माहिती संरचनेद्वारे चालविली जाते". दोन मूलभूत निरीक्षणे त्यांचे विश्लेषण करतात.

१ . इतर प्रकारच्या भांडवलाच्या विपरीत, मनुष्य त्यांच्या प्रयत्नांची पातळी निवडू शकतो.

२. कामगार किती मेहनत घेत आहेत हे ठरवणे कंपन्यांसाठी खर्चिक आहे.

या मॉडेलचे संपूर्ण वर्णन प्रदान केलेल्या दुव्यांवर आढळू शकते. या मॉडेलचे काही प्रमुख परिणाम आहेत:

१. बेरोजगारी वाढण्यापासून रोखण्यासाठी मंदीच्या काळात वेतन पुरेसे कमी होत नाही.

३. परिणाम कधीच पेरेटो कार्यक्षम नसतो.

४. सकारात्मक बाह्यत्वे देखील आहेत.

५. स्टिग्लिट्झच्या सिद्धांताचे व्यावहारिक परिणाम देखील आहेत.

एकदा अपूर्ण आणि अपूर्ण माहिती सादर केल्यानंतर, बाजार व्यवस्थेचे शिकागो-शालेय रक्षक वास्तविक जगाच्या पेरेटो कार्यक्षमतेचे वर्णनात्मक दावे टिकवून ठेवू शकत नाहीत. अशाप्रकारे, तर्कसंगत-अपेक्षा सिद्धांतकारांमध्ये नेहमीपेक्षा भांडवलशाहीची अधिक वास्तववादी समज प्राप्त करण्यासाठी स्टिग्लिट्झच्या तर्कसंगत-अपेक्षा समतोल गृहितकांचा वापर केल्याने, विरोधाभास म्हणजे, भांडवलशाही मॉडेलपासून अशा प्रकारे विचलित होते की राज्य कृती समाजवाद एक उपाय म्हणून न्याय्य ठरवते.

स्टिग्लिट्झच्या प्रभावाचा परिणाम म्हणजे अर्थशास्त्राला सॅम्युअलसनने प्राधान्य दिले त्यापेक्षा अधिक संभाव्य हस्तक्षेपवादी बनवणे होय. सॅम्युएलसनने बाजारातील अपयशाला कार्यक्षम बाजाराच्या सामान्य नियमाला अपवाद मानले. परंतु ग्रीनवाल्ड-स्टिग्लिट्झ प्रमेय बाजारातील अपयशाला सर्वसामान्य प्रमाण मानतो, "असे स्थापित करते की सरकार बाजाराच्या संसाधन वाटपावर जवळजवळ नेहमीच सुधारणा करू शकते." आणि सपिंग्टन-स्टिग्लिट्झ प्रमेय "एक आदर्श सरकार खाजगीकरणाच्या माध्यमातून उद्योग चालवण्यापेक्षा चांगले कार्य करू शकते" हे स्थापित करते.

स्टिग्लिट्झने सुचविलेल्या पदांचा स्वीकार करण्यावर आक्षेप हे अर्थशास्त्रातूनच आलेले नसून मुख्यतः राजकीय शास्त्रज्ञांकडून आलेले आहेत, विशेषत: समाजशास्त्राच्या क्षेत्रात, डेव्हिड एल. प्रीचिटको यांनी त्यांच्या "समालोचना" या विषयावर विदर सोशलिझम? जरी स्टिग्लिट्झचे मुख्य आर्थिक अंतर्दृष्टी सामान्यतः बरोबर वाटत असले तरी, तरीही सरकारच्या जबरदस्ती करणाऱ्या संस्थांना कसे प्रतिबंधित केले जावे आणि सरकार आणि

नागरी समाज यांच्यातील संबंध काय आहेत यासारखे मोठे संविधानिक प्रश्न अजूनही खुले आहेत.

आर्थिक दृष्टिकोन:

बाजार कार्यक्षमता

स्टिग्लिट्झसाठी, अदृश्य हात असे काहीही नाही, या अर्थाने मुक्त बाजार कार्यक्षमतेकडे नेतो जणू काही अदृश्य शक्तींनी मार्गदर्शन केले आहे. स्टिग्लिट्झच्या म्हणण्यानुसार:

जेव्हा जेव्हा "बाह्यता" असतात - जेथे एखाद्या व्यक्तीच्या कृतींचा इतरांवर प्रभाव पडतो ज्यासाठी ते पैसे देत नाहीत किंवा ज्यासाठी त्यांना नुकसान भरपाई दिली जात नाही - बाजार चांगले काम करणार नाही. परंतु अलिकडच्या संशोधनात असे दिसून आले आहे की जेव्हाही अपूर्ण माहिती किंवा अपूर्ण जोखीम बाजार असते तेव्हा ही बाह्यत्वे व्यापक असतात - ते नेहमीच असते. आज खरी चर्चा आहे ती बाजार आणि सरकार यांच्यातील योग्य संतुलन शोधणे. दोन्ही आवश्यक आहेत. ते एकमेकांना पूरक ठरू शकतात. ही शिल्लक वेळोवेळी आणि ठिकाणानुसार भिन्न असेल.

२००७ मधील एका मुलाखतीत, स्टिग्लिट्झने पुढील स्पष्टीकरण दिले:

मी (आणि इतरांनी) ज्या सिद्धांतांना विकसित करण्यात मदत केली ते स्पष्ट करतात की निर्दोष बाजारपेठेमुळे केवळ सामाजिक न्याय का होत नाही, परंतु कार्यक्षम परिणाम देखील मिळत नाहीत. विशेष म्हणजे, ॲडम स्मिथच्या अदृश्य हाताच्या खंडनासाठी कोणतेही बौद्धिक आव्हान नाही: व्यक्ती आणि कंपन्या, त्यांच्या स्वार्थासाठी, आर्थिक कार्यक्षमतेसाठी अदृश्य हाताने नेतृत्व करणे आवश्यक नाही.

आधीचा दावा स्टिग्लिट्झच्या १ ९८६ च्या पेपरवर आधारित आहे, "अपूर्ण माहिती आणि अपूर्ण बाजारपेठेसह अर्थव्यवस्थेतील बाह्यत्व", जे सामान्य समतोल संदर्भात बाह्यतेला सामोरे जाण्यासाठी आणि इष्टतम सुधारात्मक करांची गणना करण्यासाठी सामान्य कार्यपद्धतीचे वर्णन करते. औला मॅग्ना येथे बक्षीस स्वीकृतीसाठी सुरुवातीच्या टिप्पण्यांमध्ये, स्टिग्लिट्झ म्हणाले:

मला हे दाखवण्याची आशा आहे की माहिती अर्थशास्त्र हे अर्थशास्त्रातील प्रचलित प्रतिमानातील मूलभूत बदलाचे प्रतिनिधित्व करते. माहितीच्या समस्या केवळ बाजाराचे अर्थशास्त्रच नव्हे तर राजकीय अर्थकारण देखील समजून घेण्यासाठी केंद्रस्थानी असतात आणि या व्याख्यानाच्या शेवटच्या भागात, मी राजकीय प्रक्रियेसाठी माहितीच्या अपूर्णतेचे काही परिणाम शोधतो.

जमीन मूल्य कर (जॉर्जिझम):

स्टिग्लिट्झचा असा युक्तिवाद आहे की जमीन मूल्य कर कृषी अर्थव्यवस्थेची कार्यक्षमता आणि समानता सुधारेल. स्टिग्लिट्झचा असा विश्वास आहे की उत्पादक भांडवल निर्मिती वाढवताना सार्वजनिक वस्तूंना वित्तपुरवठा करण्यासाठी, नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करण्यासाठी, जमिनीचा वापर सुधारण्यासाठी आणि गरिबांवर भाडे आणि करांचा भार कमी

करण्यासाठी सोसायटींनी सामान्यीकृत हेन्री जॉर्ज तत्त्वावर अवलंबून राहावे. स्टिग्लिट्झ "नैसर्गिक संसाधन भाड्याने शक्य तितक्या जवळ १ ०० टक्के दराने" कर लावण्याचे समर्थन करतात आणि या तत्त्वाचा एक परिणाम असा आहे की प्रदूषकांना "नकारात्मक बाह्यता निर्माण करणाऱ्या क्रियाकलापांसाठी" कर लावला पाहिजे. त्यामुळे स्टिग्लिट्झने असे प्रतिपादन केले की जमीन मूल्य कर आकारणी त्याच्या प्रसिद्ध वकील हेन्री जॉर्जच्या विचारापेक्षाही चांगली आहे.

कर आकारणीवरील दृष्टिकोण:

वाढत्या असमानतेला सामोरे जाण्यासाठी अतिश्रीमंतांनी ७०% पर्यंत कर भरावा असे स्टिग्लिट्झने म्हटले आहे. स्टिग्लिट्झने सर्वात मोठ्या कमाई करणाऱ्यांवर जगभरातील ७०% आयकर दर "स्पष्टपणे अर्थपूर्ण होईल" असे सांगितले. स्टिग्लिट्झने समाजाला अधिक समतावादी आणि एकसंध बनवले आहे. स्टिग्लिट्झ म्हणाले की, अनेक पिढ्यांमध्ये मिळवलेल्या संपत्तीवरील संपत्ती कराचा मोठा प्रभाव असेल. बहुतेक अब्जाधीशांनी नशिबाने त्यांची बरीच संपत्ती मिळवली आहे असे स्टिग्लिट्झचे म्हणणे आहे. एलिझाबेथ वॉरनने $५०m पेक्षा जास्त मालमत्ता असलेल्या लोकांसाठी २% आणि $१ bn पेक्षा जास्त मालमत्ता असलेल्या लोकांसाठी ३% कर प्रस्तावित करणे हे "अत्यंत वाजवी" होते आणि युनायटेड स्टेट्सच्या काही समस्या सुधारू शकतील अशा महत्त्वपूर्ण महसूल वाढवतील असे त्यांचे म्हणणे आहे.

पुरस्कार आणि सन्मान:

- नोबेल मेमोरियल पारितोषिक प्रदान करण्याव्यतिरिक्त, स्टिग्लिट्झकडे ४० हून अधिक मानद डॉक्टरेट आणि किमान आठ मानद प्राध्यापक तसेच मानद डीनशिप आहेत.
- स्टिग्लिट्झ १ ९८३ मध्ये अमेरिकन ॲकॅडमी ऑफ आर्ट्स ॲंड सायन्सेस, १ ९८८ मध्ये नॅशनल अकॅडमी ऑफ सायन्सेस आणि १ ९९७ मध्ये अमेरिकन फिलॉसॉफिकल सोसायटीमध्ये निवडून आले होते.
- २००९ मध्ये, दक्षिण आफ्रिकेतील केप टाऊन येथील सेंट जॉर्ज कॅथेड्रल येथे पुरस्कार समारंभात पुरस्कार परिषदेचे सदस्य आर्चबिशप डेसमंड टुटू यांनी सादर केलेल्या अमेरिकन ॲकॅडमी ऑफ अचिव्हमेंटचा गोल्डन प्लेट पुरस्कार त्यांना मिळाला.
- त्याला २०१ ० मध्ये "कॅपिटलिस्ट फूल्स आणि वॉल स्ट्रीटचे विषारी संदेश" साठी समालोचनासाठी जेराल्ड लोएब पुरस्कार मिळाले.
- २०१ १ मध्ये, त्यांचे नाव फॉरेन पॉलिसी मासिकाने सर्वोच्च जागतिक विचारवंतांच्या यादीत समाविष्ट केले.
- फेब्रुवारी २०१ २ मध्ये, युनायटेड स्टेट्समधील फ्रेंच राजदूत फ्रँकोइस डेलात्रे यांच्या हस्ते त्यांना अधिकारी पदावर, लीजन ऑफ ऑनरने सन्मानित करण्यात आले.
- स्टिग्लिट्झ २००९ मध्ये रॉयल सोसायटी चे परदेशी सदस्य म्हणून निवडून आले.
- स्टिग्लिट्झला २०१ ८ चा सिडनी शांतता पुरस्कार देण्यात आला.

वैयक्तिक आयुष्य :

स्टिग्लिट्झने १ ९७८ मध्ये जेन हॅनावेशी लग्न केले पण नंतर दोघांनी घटस्फोट घेतला. २८ ऑक्टोबर २००४ रोजी कोलंबिया युनिव्हर्सिटीच्या स्कूल ऑफ इंटरनॅशनल अँड पब्लिक अफेयर्समध्ये काम करणाऱ्या अन्या शिफ्रीन यांच्याशी त्यांनी तिसरे लग्न केले. त्याला चार मुलं आणि तीन नातवंडे आहेत.

८.३ अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते: डॉ. अभिजीत बनर्जी

अभिजित विनायक बॅनर्जी (जन्म २१ फेब्रुवारी १ ९६१) हे भारतीय-अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ आहेत जे सध्या मॅसॅच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी येथे फोर्ड फाउंडेशन आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक आहेत. बॅनर्जी यांनी "जागतिक दारिद्र्य निर्मूलनासाठी त्यांच्या प्रायोगिक दृष्टिकोनासाठी" एस्थर डुफ्लो आणि मायकेल क्रेमर यांच्यासोबत अर्थशास्त्रातील २०१ ९ चा नोबेल मेमोरियल पुरस्कार सामायिक केला. तो आणि एस्थर डुफ्लो, जे विवाहित आहेत, संयुक्तपणे नोबेल पारितोषिक मिळवणारे सहावे विवाहित जोडपे आहेत.

प्रारंभिक जीवन आणि शिक्षण:

अभिजित बॅनर्जी यांचा जन्म मुंबईतील एका बंगाली कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील, दीपक बॅनर्जी, प्रेसिडेन्सी कॉलेज, कलकत्ता येथे अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक होते आणि त्यांची आई निर्मला बॅनर्जी (née पाटणकर), सेंटर फॉर स्टडीज इन सोशल सायन्सेस, कलकत्ता येथे अर्थशास्त्राच्या प्राध्यापक होत्या. त्यांचे वडील दीपक बॅनर्जी यांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून अर्थशास्त्रात पीएचडी केली.

त्यांचे शालेय शिक्षण कलकत्ता येथील प्रसिद्ध शैक्षणिक संस्था साऊथ पॉइंट हायस्कूलमध्ये झाले. शालेय शिक्षणानंतर, त्यांनी प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला, नंतर कलकत्ता विद्यापीठाचे संलग्न महाविद्यालय आणि आता एक स्वायत्त विद्यापीठ आहे, जिथे त्यांनी १ ९८१ मध्ये अर्थशास्त्रात बीएससी(एच) पदवी पूर्ण केली. नंतर त्यांनी अर्थशास्त्रात एमए पूर्ण केले. शालेय शिक्षणानंतर, त्यांनी प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला, नंतर कलकत्ता विद्यापीठाचे संलग्न महाविद्यालय आणि आता एक स्वायत्त विद्यापीठ आहे, जिथे त्यांनी १ ९८१ मध्ये अर्थशास्त्रात बीएससी(एच) पदवी पूर्ण केली. नंतर त्यांनी अर्थशास्त्रात एमए पूर्ण केले. जेएनयूमध्ये शिकत असताना, विद्यार्थ्यांनी विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरू पीएन श्रीवास्तव यांचा घेराव केल्यानंतर आंदोलनादरम्यान त्यांना अटक करून तिहार तुरुंगात डांबण्यात आले. त्याची जामिनावर सुटका झाली आणि त्यानंतर विद्यार्थ्यांवरील आरोप वगळण्यात आले. नंतर, त्यांनी १ ९८८ मध्ये हार्वर्ड विद्यापीठातून पीएचडी केली. त्यांच्या डॉक्टरेट प्रबंधाचा विषय होता "माहिती अर्थशास्त्रातील निबंध."

शैक्षणिक कारकीर्द:

बॅनर्जी सध्या मॅसॅच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजीमध्ये फोर्ड फाऊंडेशनचे अर्थशास्त्राचे आंतरराष्ट्रीय प्राध्यापक आहेत; त्यांनी हार्वर्ड विद्यापीठ आणि प्रिन्स्टन विद्यापीठात शिकवले आहे. ते गुगेनहेम फेलो आणि अल्फ्रेड पी. स्लोन फेलो देखील आहेत.

त्यांचे काम विकासाच्या अर्थशास्त्रावर केंद्रित आहे. एस्थर डुफ्लो सोबत त्यांनी अर्थशास्त्रातील कार्यकारण संबंध शोधण्यासाठी एक महत्त्वाची पद्धत म्हणून क्षेत्रीय प्रयोगांवर चर्चा केली आहे. २००४ मध्ये त्यांची अमेरिकन अकादमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सेसचे फेलो म्हणून निवड झाली. २००९ मध्ये त्यांना सामाजिक विज्ञान (अर्थशास्त्र) श्रेणीतील इन्फोसिस पारितोषिक मिळाले. २०१ ८ मध्ये इन्फोसिस पारितोषिकासाठी त्यांनी सोशल सायन्सच्या ज्युरीमध्ये काम केले. २०१ २ मध्ये, त्यांनी सह-लेखिका एस्थर डफ्लो यांच्यासोबत त्यांच्या पुअर इकॉनॉमिक्स या पुस्तकासाठी जेराल्ड लोएब अवॉर्ड ऑनरेबल मेन्शन फॉर बिझनेस बुक शेअर केले.

२०१३ मध्ये, संयुक्त राष्ट्रांचे सरचिटणीस बान की-मून यांनी २०१५ नंतर (त्यांची कालबाह्यता तारीख) सहस्राब्दी विकास उद्दिष्टे अद्ययावत करण्याचे काम केलेल्या तज्ञांच्या पॅनेलमध्ये त्यांचे नाव देण्यात आले.

२०१४ मध्ये, त्यांना किल इन्स्टिट्यूट फॉर द वर्ल्ड इकॉनॉमी कडून बर्नहार्ड-हार्म्स-पुरस्कार मिळाला.

२०१९ मध्ये, त्यांनी एक्सपोर्ट-इम्पोर्ट बँक ऑफ इंडियाचे ३४ व्या प्रारंभ दिवसाचे वार्षिक व्याख्यान सामाजिक धोरण पुनर्रचना करण्यावर दिले.

२०१९ मध्ये, "जागतिक दारिद्र्य निर्मूलनासाठी त्यांच्या प्रायोगिक दृष्टिकोनासाठी" त्यांना एस्थर डफ्लो आणि मायकेल क्रेमर यांच्यासह अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक देण्यात आले.

२०१९ अर्थशास्त्रातील नोबेल मेमोरियल पारितोषिक:

अर्थशास्त्रातील २०१ ९ चे नोबेल मेमोरियल पारितोषिक अर्थशास्त्रज्ञ जोडपे अभिजित बॅनर्जी (१९६१), एस्थर डफ्लो-बॅनर्जी (१९७२) आणि त्यांचे सहकारी मायकेल क्रेमर (१९६४) यांना "जागतिक दारिद्र्य निर्मूलनासाठी त्यांच्या प्रायोगिक दृष्टिकोनासाठी" संयुक्तपणे प्रदान करण्यात आले. बॅनर्जी आणि डुफ्लो हे संयुक्तपणे नोबेल पारितोषिक जिंकणारे सहावे विवाहित जोडपे आहेत. रॉयल स्वीडिश अकादमी ऑफ सायन्सेसच्या प्रेस प्रकाशनात नमूद केले आहे:

"या वर्षीच्या विजेत्यांनी केलेल्या संशोधनामुळे जागतिक गरिबीशी लढण्याची आमची क्षमता लक्षणीयरीत्या सुधारली आहे. केवळ दोन दशकांत, त्यांच्या नवीन प्रयोग-आधारित दृष्टिकोनाने विकास अर्थशास्त्रात बदल घडवून आणला आहे, जे आता संशोधनाचे एक भरभराटीचे क्षेत्र आहे. त्यांनी जागतिक दारिद्र्य कमी करणाऱ्या उपायांची आखणी करण्याच्या सर्वोत्तम मार्गाचा पाया घातला आहे"

विकास अर्थशास्त्रात यादृच्छिक नियंत्रित चाचण्यांचा (RCT) वापर हे अर्थशास्त्रातील त्यांचे महत्त्वाचे योगदान आहे.

भारतात संशोधन आणि कार्य:

बॅनर्जी आणि त्यांचे सहकारी लोकांचे जीवन सुधारण्यासाठी कृतींची परिणामकारकता (जसे की सरकारी कार्यक्रम) मोजण्याचा प्रयत्न करतात. यासाठी, ते वैद्यकीय संशोधनातील क्लिनिकल चाचण्यांप्रमाणेच यादृच्छिक नियंत्रित चाचण्या वापरतात. उदाहरणार्थ, भारतात पोलिओ लसीकरण मोफत उपलब्ध असले तरी, अनेक माता आपल्या मुलांना लसीकरण मोहिमेसाठी घेऊन येत नाहीत. बॅनर्जी आणि एमआयटीच्या प्रा. एस्थर डुफ्लो यांनी राजस्थानमध्ये एक प्रयोग करून पाहिला, जिथे त्यांनी आपल्या मुलांना लसीकरण करणाऱ्या मातांना कडधान्यांची पिशवी दिली. लवकरच, प्रदेशात लसीकरणाचे प्रमाण वाढले. दुसऱ्या प्रयोगात, त्यांना असे आढळले की ज्या शाळांमध्ये विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना मदत करण्यासाठी अध्यापन सहाय्यक प्रदान करण्यात आले होते त्या शाळांमध्ये शिकण्याचे परिणाम सुधारले आहेत.

बॅनर्जी हे अब्दुल लतीफ जमील पॉव्हर्टी ॲक्शन लॅबचे सह-संस्थापक आहेत (अर्थशास्त्रज्ञ एस्थर डुफ्लो आणि सेंधील मुल्लैनाथन यांच्यासह). भारतात ते २०१ ० मध्ये स्थापन झालेल्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विद्यापीठ प्लाक्षा विद्यापीठाच्या शैक्षणिक सल्लागार मंडळावर काम करतात.

व्यक्तिगत आयुष्य:

अभिजित बॅनर्जी यांचा विवाह एमआयटीमधील साहित्याच्या व्याख्याता डॉ. अरुंधती तुली बॅनर्जी यांच्याशी झाला होता. अभिजित आणि अरुंधती यांना एक मुलगा होता आणि नंतर घटस्फोट झाला. १ ९९१ मध्ये जन्मलेल्या त्यांच्या मुलाचा २०१ ६ मध्ये अपघाती मृत्यू झाला.

२०१ ५ मध्ये, बॅनर्जी यांनी त्यांच्या सह-संशोधक, एमआयटीच्या प्राध्यापक एस्थर डफ्लो यांच्याशी विवाह केला; त्यांना दोन मुले आहेत. बॅनर्जी हे १ ९९९ मध्ये एमआयटीमध्ये अर्थशास्त्रातील डफ्लोच्या पीएचडीचे संयुक्त पर्यवेक्षक होते. डफ्लो हे एमआयटीमध्ये गरीबी निर्मूलन आणि विकास अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक देखील आहेत.

८.४ प्रश्न

प्रश्न १. अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते जोसेफ स्टिग्लिट्झवर स्पष्टीकरणात्मक टीप लिहा.

प्रश्न २. अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते डॉ. अभिजित बनर्जी यांच्यावर स्पष्टीकरणात्मक टीप लिहा.

❄❄❄❄❄❄❄

प्रश्नपत्रिकेचा नमुना (केवळ IDOL च्या विद्यार्थ्यांसाठी)
TYBA SEM VI (अर्थशास्त्र) - सर्व सहा पेपर्ससाठी

वेळ: 3 तास **एकूण गुण: १००**

कृपया तुम्हाला योग्य प्रश्नपत्रिका मिळाली आहे का ते तपासा.

सूचना: १. सर्व प्रश्न अनिवार्य आहेत. प्रश्न क्र. ५ मध्ये (अ) व (ब) उप प्रश्नांमधील कोणताही एक उप प्रश्न सोडवा.

२. उजवीकडील आकडे पूर्ण गुण दर्शवतात.

3. प्रादेशिक भाषेत उत्तर देणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी शंका असल्यास पेपरच्या मुख्य मजकुराचा इंग्रजीमध्ये संदर्भ द्यावा.

4. आवश्यक तेथे नीटनेटक्या आकृत्या काढा.

प्र १. खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे द्या. **२०**

अ)

ब)

क)

प्र २. खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे द्या. **२०**

अ)

ब)

क)

प्र 3. खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे द्या. **२०**

अ)

ब)

क)

प्र ४. खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे द्या. **२०**

अ)

ब)

क)

प्र ५ .खालीलपैकी कोणत्याही दोहोंवर थोडक्यात टिपा लिहा. **२०**

अ)

ब)

क)

ड)

किंवा

ब) खालील बहु पर्यायी प्रश्नांसाठी योग्य पर्याय निवडा. (20 बहु पर्यायी प्रश्न) **२०**

****